

Сосід? добрі и вшелиякі

Русины, gens fidelissima

Спередслово

Серед народув Дунайського поріча, што такой уд віка жиют из Мадярами, майособішну долю мают Русин?. Ни?да не мали самостойну державность, даяку територіяльну удокременость. Їх національн?й ідентітет, самостойн?й ентітет опреділят ся їх *грекокатолицьков віров*, їх близк?ма меже собов *говорами*, котр?х уддавна пробалованое розвиваня на літературн?й яз?к все побаламутили їм извонка, богатов и малёвистов *етно?рафієв*, а также *історичнов відомов*, котра має в основі своєю довговіковое мадярсько-русинськое ведножитя.

Позад московітської ідеї, што изгодя ся опреділила як панславїзм, малі славянські народ? мали ся иссл?знути, прийти в общое лоно. Май вопіюч?й примір тому не онь так?й мал?й, такой пятьдесятмільонн?й українськ?й народ, котр?й у боротьбі из Поляками и Турками за свою живоб?ть не там найшов собі союзника, де требало б?ло. Пак ‘братськ?й’ руськ?й народ исперечив и ёго національное б?тя, заказав яз?к, а території, што вуслободив испуд Туркув, волій населяв мільонами руськ?х селян. (Ло?іка бированьськ?х наміринь, видав, еднака всягд?. И Відень у первум ряді Німцюв — а кидь х?били, та Словакув, Сербув вадь Волохув — населяв на сконфісковані Раковцієв? маєтк? и на южні крайні, вуслобожені спуд Туркув.)

Мерькуйме: се не восточно-европейська окремішность! У тот час исх?ляли ся перед ан?лійськ?м культурн?м и яз?ков?м прімамом Шкоція, Велс и Ірландія, а за французськ?й яз?ков?й шовінізм, замаскован?й ‘просвітенством’ не є што й говорити! И майспозначн?й українськ?й (малоруськ?й!) писатель Николай ?о?оль написав булшу часть своих новел, повідань, основан?х на українськуй народнуй епичнуй традиції и мітоло?ії, на руськум яз?кови.

Великоруські засполюючі змаганя видиме уже у XVIII. століттю, на діятельстві руського царьського винокупного комітета. Пак на чинности все приходяч?х из

Росії православн?х попув юромського¹ православного храма, поставеного у память великої княг?ні Александр? Павловн?, дівк? руського царя Павла, што б?ла жонов корольського намістника Ёвжефа. А май видливо указали ся у роботі віденськ?х радникув и експертув, носителюв православної думк?, які ‘поправляли’ ціл?й шор русинськ?х учевн?х книг у сьом духови. На повну силу великоруськоє наміриня вказало ся, вшелияк, онь у послідні год? доб? возрожиня, у часі національної революції, пак у год? абсолютизма, коли дустало и матеріяльну пудпору. Сесе наміриня, котроє майвидливо можеме стямити у діяльстві ‘москальського провадаря’ Адолфа Добрянського, даколи зафарбило ся и кієвськ?м, сежто украинськ?м над?хом. На жаль, сеся а?ресивна кампань пошкодила и русинськуй культурі, котра зачала вже б?ла указовати серьєзні цінності. Александер Духнович, майславнійш?й русинськ?й поет ХІХ. століття, автор русинського національного гімна, уд 1856-го года и сам зачав писати по великоруськ?. Коли на місті битв? при Фегиредьгазі ставили памятн?й стовп,² ледв? мож б?ло найти русинського поета, жеб? знав пару шорикув потовмачити на свуй материнськ?й яз?к.

Русинська інтелі?енція из пувстолітн?м запозданём, онь на переломі віка, зачала ся вертати ид народови. У тум часі, правда, ‘велик?й рубиль’ зачав тамадовати из боку вір?: у дакотр?х мараморошськ?х відиках, майбулше в околиці Із?, ‘научені’ у Кієві поп? ширили схізму, перехуд на православію. Сесе двиганя, у межевоєннум часі пак б?ло муцно пудпорованое чехословацьк?ма урядами, а совітська власть учинила го єдинственн?м и пануюч?м, переломивши сопур попуства, приліпляючого ся ид своєю вірі, и русинського народа.

Шовіністичн?й панславізм, ублечен?й у пурпурову мантію комунізма, наказав не лем грекокатолицьку віру, но и

---

¹ Ёгом у южнуй Мадярщині. У храмі погребли велику княг?ню по єї раннуй смерти.

² Там, де послідн?й раз віділи Шандора Петевфія.

русинськ?й яз?к, русинську самоназву, огнём-желізом упалёвав так пружван?й фолклорізм. У книжнум удавательстві Карпат? ривні редактор? при переуданях усилочно переписовали по великоукраїнськ? майліпші русинські роман?, у нич не ставлячи елементарні основ? фахової наук?, в українськум переписі появляли фолклорні зборник?, итд.

Совітська власть, природно, усилувала ся розрушити и т?сячолітоє мадярсько-русинськое братство. Исторично-фолклорні ле?енд? пудняли на ран? научн?х жерел, што дотогд? дозволяли собі лем шарлатан?. Удтепирь не лем моно?рафія, а й ани една політична брошура не могла вулишити главну тезу за ‘т?сячоліт?й гнют’, за політику національного притолочиня пудкарпатського корінного об?вательства мадярськ?м пануюч?м класом!

Н?ні, прото, возрожує ся русинськое самоусвідоминя, и майліпші представителі Русинув дуже добрі знають, же доля сих двох народув (як и друг?х народув Дунайського поріча) обща б?ла. *Вірн?й народ Раковціюв* — хоть тулькі многі и так часто надіяли ся б?ли — ни?да не завагав ся у своєю вірности мадярському братському народови. Щи и в куртум межечасі уд первого віденського арбітража до новозлучиня Пудкарпатя ворохобу сіяли у первум ряді січовик?-?ардіст?, што прихожовали из загуря (и, природно, за т?ма інтересами стояча німицька вадь и рум?нська політика). Сам же русинськ?й народ, из грекокатолицьков цирьковлєв у чолі, всокотив свою духовну автономію, яка, дякуючи вуголошиню Пала Телекія,³ за курті чет?ри год? стала ся реальнов автономієв, первов політичнов самоор?анізацієв сєго народа. Удну сєї адміністративної одиниці роспор? правні и противостаня інтересув ни?да не приближали ся до границь анта?онізма.

Минулі пувдруга сто годув, а майпаче минулоє пувстолітіє, не пруйшли бесслідно у животі русинського народа. Зачим процес національного самоусвідоминя, вже-вже реалізовавш?й ся б?ло у добі возрожиня, пуд панславистичнов

³ ?роф Пал Телекій, міністер-предсїдник мадярського уряду 1939-го года.

пропагандов урвав ся, формованя літературного язѣка не завершило ся, не родили ся основні книгѣ національної культурѣ (словникѣ, монографіі, фольклорні збирькѣ итд.). Ци велику силу має збруйниця перебранѣх из московської мінтѣ великоукраїнськѣх ідей. Днись Кієв хуть-нехуть мусит усвідомити существованя Русинув, айбо — у первум ряді из помочов містнѣх представителюв, котрі вже у прошлости вказали свою запроданость — кладе пуд сомнівок факт русинського ентітета, удкликуючи ся на удсутство общого літературного язѣка и довершеної духовної культурѣ (котрое у немалуй мірі сам завинив), а на хлябкум полю історіі и межуючѣх наук из акробатичнѣма фінтами пробує фалшовати фактѣ и доказѣ русинського етноґенеза. Пуд уднушнѣм и меженароднѣм напором так ци иншак прозвучала обіцянка, же у бланкетах исписув 2001-го года буде фіґуровати и самоопреділіня Русин. Айбо з опѣта мож знати: не лем обіцяна будучность, а ци й фактѣ прошлости не все бізувное діло.

Сись малѣй народ, верженѣй на роспутя історіі, на потвержиня свої самобѣтности у первум ряді потребує вернути ся ид своим традиціям. Коріня має муцное, здоровое и нѣнїшна ёго завданка не безнадійна у часі етничного ренесанса и реґіоналізма.

Історична доля русинства не поспольна и поукѣ приносит нам не поспольні. Поукѣ сесі послужити годнѣ хоть котрому народу Дунайського поріча.

Андраш Ш. Бенедек

Історична Руська Крайня и Русинія днись

Утцюзнина Русинув сягат уд Спіша у сїверо-восточнуй части Вєрховин? до долин? рік? В?шав? у Марамороши. Горна структура туй доста проста. В основі творит ся двома силно почленен?ма пісковцєв?ма нагурями, и лем на дакулькох містах трафляют ся вапняникові бескід?, а май на востоку, меже Раховом и Велик?м Б?чковом — крішталічне пасмо. Из боку Мадярської Низин? границєв нагуря є вулканичн?й Вігорлат-?утинськ?й хр?бет. Из ?аздусько-землеписного никаня ид суй крайни, границі котруй ціле природно ся опредїляють, приналежит и так прузваное торговичное пасмо, характерное своима пограничн?ма варошами, котрі повстали у містах, де горські рік? вук?рлюют на рунину, котра туй ся стрічат также з дорогами, што збігают из перелазув. Майхарактернійш?й тому примір Ужгород и Мукачово, айбо и Берегово, и Сивлюш,⁴ и Хуст, котрі сут у май членитум терені.

Рік? и поток? сєї вєрховин? такой без уимк? вук?рлюют на юго-запад, пак у долинах Уга, Латориці, Боржав? и Тис? скрятьуют на запад у долину. У горішнум току сут ши доста глибокі звор?, поріча, котрі зв?кли наз?вати вєрховинами. Рік? сєсі такой сімболично споюют б?валища мадярського и русинського етносув и вказуют, же сесе ор?анично єдина ?аздусько-землеписна цілов. По долинах рік, котрі ся валят на рунину, на вуйстя из зворув, ведут доста прохудні путі на перелаз?, сежто міста, де Карпатськов ублукнов майлегше мож перейти на антот бук. Перелаз Бєскід ушиткого лем 584 метр? в?сок?й. На юго-восток за ним дале слїдує Ужоцьк?й (889 м), Вєрецьк?й (841 м), май чаже прохудн?й Пантер (1 225 м) и Татарськ?й (931 м).

Землеписні податк? туй сут не прото лем, жеб? нам зарисовати границі русинського б?валища у б?вш?х жупах Мараморош, У?оча, Бере?, Унг и Земплин, ай они нам готову

---

⁴ Днишня назва: Виноградове.

удповідь дають на многі звідання, дот?чні залюднення крайні сим етносом и ёго диференціації.

У часї доб?тя утцюзний? низинні відик? покр?ті б?ли такой непрохудн?ма лісами, недозирн?ма водоиманнями, де річк?, потучк? даколи щезали меже мочарями, пак дись дале зась ук?рлєвали гикой нова річка вадь потучок, фурт міняючи кор?то своє и форму, натулько же домак нездубн?м на залюднення робили сись відик. На зачатку лем ланц пудгуря творив пасмо залюднення, а щи постійні поселища б?ли у неширок?х долинах рік, истїкаюч?х на Мадярську Низину, як приміром, у долині Боржав?. Уже само сесе пасмо чинило часть оборонної систем?, а щи май горі за ним ся тягли чинині залом?, так прузвані *засїк?*, система оборонн?х завад, котр?х назначиня б?ло задержати неприятеля, аж б? ся вломив круз перелаз?, так прузвана *засїчна крайня*, котра практично необ?вана б?ла. Же мусай улїпшити оборонну систему, дало ся знати уже у XII. столїтю, а татарське вторгнутя доцїле вказало невалушность засїчної крайні. Тогд? зачало ся ставляня нов?х оборонн?х замкув и укрїпіня стар?х, што за собов потягло доконечность нової габ? залюднення, котра б? могла застачати замкові ?аздуства. Ставля сеся за дваство-тристо годув подержала, а при нуй ся розмогло натуральное ?аздуство, у первум рядї скотарьство, котрое чинило основу про зачаточні форм? уброблярського пром?сла и сим пудкрїпляло годувну силу крайні.

Залюднєня крайнянськ?х верьховин — як тулькораз инуд? по Европі — послїдовало за спознанєм Америк?, а конкретно за одомашнинєм крумпиль и помїрно пудзнїї тен?ериці, што родили и по горах. Тогд? розмогли ся верховинські поселища, и вулучивши зуправд? невалушні на залюднєня в?сокогорські пасма, вуповнила ся селитва сїверо-восточної Мадярської Верьховин?, в тум числі и н?нїшого Пудкарпатя.

Из сєго етничного масива, што образовав ся природн?м путєм и у природнум землеписнум окружиню, Тріанон уломив теріторію, котру наз?вав ко як мав дяку, за своим політичн?м

никанём: Пудкарпатя, русинська територія, Русинія, Руська Крайна, Закарпатя. Русинська територія не єдно из н?нішн?м Пудкарпатём. Самоволя Чехословакув удрізала уд русинського етноса значну територію жуп Земплин и Ун?, и долину В?шав? у Марамороши. Ведно з т?м прикапчала ид Пудкарпатській Руси рунинну часть, належну ид Мадярській Низині, котрої жительство тогд? такой вцілові мадярськое б?ло. Т?сячолітоє ведножитя продовжовало ся туй, у сьом піціцькум резерваті, де мало вудержати исп?т на твердость.

Бізовно мож реконструувати ланц поселищ лем у пудгурю и по долинах річок. На основі топонімів и скуп?х свідчинь архівн?х документув, майліпші знателі предмета, Янош Меліх, Іштван Кнежа, говорят за мішаное славяно-мадярськое жительство у низинн?х відиках. В оборонн?х поселищах засічної крайні Мадяре у первум ряді несли постоянну воинську службу, а у долинах рік усідали ся Славяне. Уже тогд? Славяне ділили ся на три булші конарі (восточн?й, западн?й и южн?й), и даяк бізовнійше заділити сих крайняникув до дакотрого конаря мож лем из помочов інтердісціплінарн?х методув, инш?х наук. Доста поплетен?й и процес далшого розвиваня пудкарпатського славянського ци русинського жительства, єдна за другов послідовавші габ? и процес? залюднїня, формованя русинського усвідоминя. Не чудо, же в службі політичн?х інтересув, вадь пуд їх впл?вом, часто самозвані ‘научник?’ вунахожуют у великум числі ле?енд? из історії поселищ, фалшиві історичні міт? из недобрі потрактван?х топонімів, из літописув, за котрі лем чули, из некрітично взят?х, нефахово и вдокремено уд контекста похуснован?х ур?вкув вадь переповістий історичн?х работ. Сякі работ? маюти б?ти критично переникані, взявши на позур історію формованя и розвиваня русинського народа и тра?ічну павзу, яка настала у нуй.

Історія етно?енеза Русинув: уд романтик? до позитівізма

Коли бисіда за єден так?й народ, што ни?да не мав даяк спозначно удокремену політичну формацію, природно настане сомнівок: ци дозріла сеся общность до уровня самостойного ентитета, на основі чого можеме посудити єї національн?й б?ток, єї місто у комплексі поязань из сосідн?ма народами? Се судьбовое звіданя: б?ти вадь не б?ти — котрое так многі и так часто кладут у жертву текуч?м політичн?м потребам. А удповідь, котру на н?го масме дати, определит сущестнованя сєї етничної ?руп?, ?аздуську и культурну історію, даколишні и н?нішні політичні жаданя.

Історію Русинув мож розділити на дакулько стремув, меже собов переплетен?х, и сам?х у собі почленен?х. Из дотепирь традиційно прииман?х історичн?х концептув можеме вуокремити такі три: 1. Автохтонность. 2. Прихуд из Мадярами пуд везирьством Арпада, у роли союзного народа. 3. Приселиня. Модерна мадярська наука на основі листин и історичної критик? приимат лем послідну. Изглядователї, котрі ядро сєго звіданя штудуют поязано из політичн?м фоном, приимаючи сесю представу, ведно з т?м, дают окрем?й позур на теорію українського ци русинського пріорітета и продовжателности и на теорію запертого розвиваня.

Меже сима ид первому концепту яже ся майбулше х?бн?х представ, ле?енд и усвідомен?х укривинь. Як ся родят такі ле?енд?, майлегше порозумієме из ар?ументації обективного научника, всеучилищного професора из Санкт-Петербур?а, Алексея Петрова (пудля народности волій го мож б? числити опонентом!): «Про інтелігенцію єдного художного и притісненого народа докус порозумительна и природна туга, жеб? у прошлости своєю глядати собі утіху... Історія карпаторосув, нажаль, лем ілюзія, марево... Сеся туга, вшелияк, не просто фалшива, но и шкудлива. Шкудлива, бо на бесплодну роботу удказує зглядователюв, и шкудлива, бо представляні герої застают перед очами зглядователюв

правого карпаторуського героя, карпаторуськ?й народ.»

Фахову діскусію сесе рішительное заключиня історика, у прінціпі, ачий, годно б?ло б? и завершити. Айбо буйн?й цвіт непохопної и неучерпної людської фантазії и легковірности заслужує, жеб? спомянути сесі ле?енд?, бодай лем прото, об? увідіти їх мотивацію.

Коли по десятиліттях совітського терора вобще мож уже б?ло за Русинув заговорити, дакулькі ‘научник?’, восточно-словацькі и пудкарпатські, ‘унайшли’, же сись народ майстарш?й у ре?іоні. Має такой 2000-літу історію. На доказ хусновали саму назву, *Рус*, *Русин*, итд., вшиткі форм? и їх споминку в історії удносячи на себе. Тот факт, же слово *рус* тото майзачаточна назва варя?ув (норманув, вікін?ув), які по сіверн?х ріках, по Волзі и Дніпру на своих легк?х барках онь Чорного моря ся добивали, нияк не муг ограничити розлет фантазії сих ‘научникув’, бо жерела и крітику жерел они не знали. Сяк Русин?, видав, рушивши из мочари Лаборця, Уга, Латориці, на своих легк?х барках мали дуйти до Чорного моря и штурмовати Візантію. Приимали на віру щи у прошлomu століттю вугадану ганю, же една из сімох споминан?х пасавськ?м архієпископом Пілі?рімом славянськ?х епархій у Панонії ипен мункачська б?ла. Не творили ся, же Пілі?ріма якраз знають як недостовірное жерело, ани з того не робили проблему, же Панонія у тот час означала крайню на правум биризі Дуная, у тогочасн?х убстоянях удокремен?й світ, практично недоступн?й жителям карпатського пудгуря.

Боронник? продовжателности не берут на увагу, же сись край лежит на пути мі?рації народув, кажд?й народ, приходяч?й из востока стрічав ся на пути у Дунайськое поріча из сим краєм на самум зачатку и природно, же киб? туй найшов даяку державну утварь, яка б? про нєго значила опасность, нараз б? зачав воєвати. На сих мочарєв?х, лісоват?х відиках, де легко ся б?ло спрятати, мож б?ло мати покуй, жеб? пережити, айбо нияка ор?анізована державна формація туй ся вдержати не могла.

У представі чителюв сяк?х ле?енд природно появлят

ся самостойное князство, єдного из князюв котрого, везира Лабурця, споминают у дот?чности из малярськ?м доб?тєм утцюзнин?. У романтичнуй переповіди великого вудумовача ле?енд Анатоля Кралицького, протогумена мункачського василіянського монаст?ря и здалого писателя, сись испомянут?й в єдном містї у літописи Аноніма славянськ?й князь подвигат ся на послїдного пановника самостойного русинського князства, котр?й у часї малярського доб?тя утцюзнин? княжив в ужгородськум (не иншак!) замку, а по доб?тю котрого при побїгах б?в забит?й над ріков, котру по єго смерти назвали Лаборець. Кралицьк?й, поетичн?й переповідач ле?енд?, не знав тогд?, бо історія яз?ка лем пuzднійше того убявила, ож не землеписні назв? носят имена історичн?х постав, ай ипен наспак. Каммай сесе потвержат ся дот?чно майтрималійш?х назв, як?ма сут назв? річок, бо річк? застачали условия живота.

Не дустав позур Кралицького и тот дубн?й археоло?ічно-історичн?й факт, же днишній Ун?вар пуд сим имнєм стоит уже на тритюм за шором містї, а перед т?м б?в у хутари днишніх Капушан и Горян. Ун?вар на єго н?нішнум містї появив ся у добї Анжуйськуй, сеж много пuzднійше того часа, за котр?й говорит ле?енда. И накониць, названя Ун?вара Ужгородом сесе вугадка XIX. столїтя, а у слові Ун? назальн?й звук прозражує дуже давну славянську природу назв?. Хуснованя назв? Ужгород меже русинськ?ма и вообщє славянськ?ма писателями окрем Кралицького пропа?овав лем протоєрей Єв?ен Фенцик, май образовані представителї панславїстської ідеї лем дуже бездячно прияли сесю назву. «Я намісто Ун?вар говорю Ужгород, хоть поправді народ сесю назву на спознає. Се лем вугадана назва, айбо не є ниякої причин?, жеб? сьме ю удвергли, бо дуже добрі звучит по славянськ?,» писав у своуй роботї Етно?рафична Мапа Руськ?х Земиль Малярцин?, вудануй 1910-го года у Санкт-Петербур?у Томашевськ?й! Взявши се вшитко на позур, романтичні історії як ор?аничну часть русинської культур? подобно тому маєме приймляти, ги приймляєме малярську

романтичну літературу: як елемент національного усвідоміння.

Волій чисто політичне намірення вказує тота ганя, же тутишнє давное об?вательства б?ло частєв силної восточної держав? из центром у Києві. Сесе держава така силна и ор?анізована б?ла, же доб?ваючі утцюзнину Мадяре и не ставали из нєв у войну, ай дале потягли, лем пuzднійше, як прийшли у силу, у XII. століттю, забрали собі сесею крайню. Туй явно: помал?й перехуд уд сістем? засічної крайні до сістем? замкової оборон? путають из фактичнов силов держав?.

Главна ідея другого концепта сяка: карпатські Русин? усіли ся у сіверо-восточн?х Карпатах и на межуюч?х відиках у єднум часі из мадярськ?м доб?тєм утцюзнин?, мали туй самостойну Руську Крайню, у котруй княжили уд XI. століття потомк? корольського рода, и лем у кунци XV. століття истратили свої привіле?ії.

Чим мотивуют свої романтичні представ? боронник? сєго концепта? Їх перв?й ар?умент, же хроника Аноніма свідчит: из князєм Алмошом и Русин? прийшли до Панонії, и ши в добі непознатого хроникаря жили у порузн?х частях держав?. И сесе правда. В інтересі пограничної оборон? поселили їх, приміром, на западн?х границях, в Оросварі, жили и в жупах Нов?рад и Сіладь. Айбо туй нич ся не говорит за громадное ор?анізованое приселиня на відик Вирьхнєї Тис?. Исе добрі стямили пирві критик? сєго концепта Антоній Годинка, Александер Бонкало, Іреней Кондратович, вадь ипен уже спомянут?й авторітетн?й санкт-петербур?ськ?й научник Алексей Петров. Археоло?ія у послідн?х десятиліттях дала сєму концепту ши иншое вусвітліня. У гробах мадярськ?х доб?вателюв утцюзнин? часто находят западн?й узбруй, што свідчит, же се б?ли варя?? (норман?), котрі помагали и Київськуй Руси, жеб? стала ся муцнов державов. У жупі Бере?, у найдишу Чома, што удносит ся ид суй добі, окрема оружия найшли и дуже в?сокі кустяк?, які ниякраз не могли приналежати Мадярам. И в сьом світлі зуправд? мож порозуміти топонім из сосідства Шарош-Оросі, котр?й у близині боржавського вольного поселища (пuzднійше

немешського), бізовно указує на катунську часть жительство, поселену у засічну крайню в інтересі оборон? боржавського замка.

На далшуй ?арадічі ле?ендарія находиме ар?умент за *самостойну Русинську Марку (Marchia Ruthenorum)* и єї князюв из корольського роду. Опровергнутя сєго ар?умента майснійше подав Александер Бонкало у своуй моно?рафії *Русин?* (*A rutének*). Перв?й історичн?й доказ, што туй ся хуснує, ото *гілдесгаймська хроника*, котра пуд годом 1031 так пише, ож с?на короля Іштвана, котрого кликали *dux Ruizórum*, на ловах роздер дик. Ися хроника має и так уже надгнитое имня, німицькі научник? держат ю за повирьхову компілацію, а достовірность цитованої податк? щи май знижує тото, же князя Імрея, булшу часть свого живота переб?вшого у молитві и пості, воспитаника єпископа ?елирта, вказує як ловця, што за шість днюв до назначеної корунації пушат ся на лов?. Што ся т?че княжого титула, дакус иншак го уточняє мадярсько-польська хроника, котра Імрея кличе *dux Slavoniae*. Жона бо Імреєва б?ла дівка горватського короля Кресіміра. Славянська сопружниця из далекої далечин? наводит нас на имня, што ся видит ло?ічнійше: князь восточного погранича. Ключ, видав, ипен туй, у слові 'határgvidék', пограничн?й стражн?й відик. Бо у франкській, пак німицько-рімській бировани се б?ла єдна из форм ор?анізації оборон? и нападу, основана на замковуй системі, и *сякі установитв? все несли имня тої держав?, народа, против як?х они ся установлєвали*. Сяк мож потовковати вусловиня *Marchia Ruthenorum*, у біо?рафії залцбур?ського архієпископа Конрада, написануй меже годами 1170-1177. Автор похусновав сесе вусловиня говорячи, же король Бийла II. из войськом здержовав ся в описовануй прошлости на восточнум пограничу, и се реально, бо тогд? хотів перитяти вторгнутя из Галичин? претендента на трон Боріса, с?на короля Калмана.

Сякі несістемні и случайні податк?, точно так як землеписні назв? *Alpes Ruthenorum*, *Alpes Ruthenie*, *porta Ruscie* фіксуют лем дот?кові точк?, а не усіл?й там народ (пор.

умовиня из руськ?х хроник: угорські гор?, угорські ворота). Задумати ся б? треба, ож чом сякі назв? сут лем у жерелах, далек?х уд Дунайського поріча, а у тутишніх хрониках (напримір у *Váradi Regestrum*) нич не споминат ся за такое князюство. Правда, факт, ож само Пудкарпатя ціле б?ло частёв едного булше-менше ясно окресленого князюства, бо в добі Арпадовуй, жеб? ся вуваровати вуйнянитві за трон, молож?м принцам давали зимлі у восточнуй части держав?, в тум числі и часть засічної крайні, што припадала на н?нішноє Пудкарпатя, де уже уд доста скорого часу поселили ся б?ли корольські пуддані. Перв?м малярськ?м королям по дяці б?ло ходити на лов? и здержовати ся в У?очи и Бере?у. За исе говорит назва *Királyháza*⁵ и даколишна *Halászi*,⁶ а также даколишна назва *Бере?саса*⁷ — *Luprechtszásza*, позад имени меншого брата корольов ?ийз? и Сятого Ласлова.

И сам Бідерман, прекрасн?й історик, чувствовав недостаточность сих немног?х, россіян?х и легко опровержим?х податок, айбо, трафивши у лапачку гіпотетичного думаня, ганув, ож поправді существуючі крайні, познаті из пuzднійш?х листин (шарішська, земплинська, ужська и бережська), колись творили едну цілов, и тотя скорше спомянута *marchia* могла б?ти варіантом назв? тої цілови.

З иншого боку, факт, же у листинах майскорше уд года 1364 на юг уд Мункача зафіксовані дивять волошськ?х сел, што мали у чолі вайду. Вумовиня ‘крайна’, ‘краина’ изгодя дустало см?сел ‘округ’ (*járás*) и ‘панство’ (*uradalom*) и сяк фі?урує надале в описах Гуменського замкового панства Дру?етув, пак Берченіюв, и мункачського замкового панства, пuzднійшого маєтку Раковціюв.

Туй яло назвати ши дакулько податок, што навперед основані на х?бнум пониманю листин вадь на недорозуминю. Една, из часу Бийл? III. говорит за доходок малярськ?х

⁵ Дословно ‘корольова х?жа’, н?ні Королево.

⁶ Дословно ‘Р?барськое’.

⁷ Н?ні Берегово.

єпископув и сяк пише: «Архієпископству калочському пудлігат... и єпископ бігарськ?й, котрого престул в Оросі находит ся.» Туй явна пох?бка у писаню и бисїда є за Оласі коло Варада. Айбо чиськ?й історик Халупецьк?й у часі чиської експансії на пудкріпу славянського ле?ендарія на сую основі заключає, же у XII. столітїю масив руського жительствова тяг ся уд Карпат до южної границі жуп? Бігар. Ачий не даликі будеме уд правд?, кидь предпозладеме, же се не шмок, не х?ба, ай наміреноє вукривиня. Далє сюд? належит тотя споминка у письмі пап? Єв?ена IV., же у Мадярськуй Країні и в Ардялі “*nonnulli Rutheni nuncipati*”, сежто у невеликум числі жиют Русин?. У потовкованю чиського історика Любора Нідерле: 1446-го года *многочисленна* руська людность жиє у Мадярськуй Країні и в Ардялі. Накониць, сюд? належит и тотя листина из 1299-го года, котра якоб? говорит за Григорія, князя Русинув. Листина сяк пише: «*Nos, Gregorius, comes de Beregh, officialis Lev, ducis Ruthenorum.*» Як знати, Лев Данилович, галичськ?й князь оженив ся на Констанції, дівці короля Бийл? IV. и дустав у віно мункачськє панство. Зачим сам не годен б?в издалеку володати на тум панстві, дав тото право жупану жуп? Бере?. Значит, текст треба товмачити так: «М?, Григорій, жупан бережськ?й, справник князя русинського Льва.»

Из сяк?ма ‘податками’ сторонник? ідеї самостойного русинського князюства даколи у страшні мочарі заблукали ся. У часі збур князькув, великашув избури в ся против короля Ровберта Карола и жупан Земплина Петуня (Ретó), из немешьського рода Аба. Карой Мийсарош у своєю історичнуй роботі вказує сєго великаша як оборонителя православної вір? и провадаря руського народа. Дуже здал?й, айбо прилаплив?й на ле?енд? Гіадор Стрипськ?й про булшу правдоподобность славнізовав му имня на Петенько. Далє малярськ?й великаш-католик трафив, дякуючи ?ренджі-Донськєму и до красногє писемства. Уд того часу восстаня Петенька у містнуй історії стало неопровержим?м фактом, котр?й перебрала и совітська ‘фахова’ наука.

Третій концепт, приселення, окремих фактів, доказаних листинами, спряжений із єдним дуже важливим історичним представом за поставу і діяльність Теодора Коріатовича, збіглих литовського князя, сина литовського феодалного князя Коріата, котру представу русинські, чеські, українські, руські і деякі мадярські науковці приймають як факт уже два століття.

Литва до середини XIII століття терпіла уд межесобних свад. Як результат столітніх централізуючих змагань створилося Велике Князство Литовське, котроє собі пудволило значні території на просторах білоруських і українських. У кунці XIV століття Литву уже видиме силнов і роспросторенов, искладенов із двох союзних великих князюств. В єдному Ягелло прийв христіанство і вубрали го на короля Польщі. У другум Вітавас Великий (1392-1430), тютчаник Ягеллув, истворив щі муцнійшу централізовану державу, і панованя його росширило ся уд Балтика до Чорного моря. Централізуючи державу перемагав сопур феодалних князюв і тогд менш сина Коріата, Теодор, князь подольський мусів був утікати. Прийв го король Жімонд, як тромфову картю у своїх планах против польського короля. Жеб му застачив живобть, дав му на роспорядку мункачське панство, котроє пустом стояло уд 1395-го года по смерті королиці Марії і дале ся числило корольським маєтком.

На имня великаша Теодора, котрий ся здержує у Мадярській Країні, натрафиме першим раз у листині Жімонда із 1398-го года. 1401-го года назват го листина першим раз *dominus de Munkach*,⁸ 1400-го, 1404-го, 1406-8-го, 1411-го жупаном бережським, 1404-го щі і жупаном сукмарським. Єдна Жімондова пуднійша листина (1419) споминає го як справника корольського замка Мункач. Важно, же сам Теодор до кунця хусновав титул *dux Podoliae*, ані вун сам, ані дако инший не назват го ніда у листинах *dux de Munkács*. Як то кіпом перевернув ся у легендарію на князя

---

⁸ Панувник мункачський.

мукачовського, а з т?м и на місного русинського князя?

Кидь поближе поникаєме на сесе звіданя, увидиме, же и сесе, як туйкоє иншоє, має матеріяльн?й спак. Монах? мункачського монаст?ря повадили ся из мункачськ?м католицьк?м плебаном за право зберати діжму. Тогд?, жеб? засвідчити своє об?чаєвое право, написали фалшовану листину, котру датовали 1360-м годом. Задарь же фалшивость листин? доказали Антоній Годинка, Алексей Петров, московськ?й всеучилищн?й професор Голодняк, задарь же вказали на нещастно вубран?й датум, на факт? фалшивости письма, стіля, яз?ка: велика часть русинськ?х и инш?х славянськ?х писателюв щи и н?ні тоту листину бере за праву. Сись многостоліт?й спор нерозрішим?й: фахові ар?умент? приця туй ст?кают ся из національн?м чувством и міняючов ся по формі, айбо не по содержанию політиков.

У листині Коріатович фі?урує як основатель мункачського монаст?ря. Туй натрафиме на такоє твержиня, же князь прийшов до Мадярської Краин? из 40 000-н?м допроводом. Се, очевидно, б?ло б? рішителн?м про демо?рафичн?й состав місного жительствова, ёго происход и ёго яз?к, айбо твердо вопросное, як у т?х часах, пругнан?й из дня на динь Теодор годен б? б?в ор?анізовати такоє громадное переселиня. Историк? Єнев Сабов и Вілмош Бийлай не случайно зазначають, же так?й великаш, што мав 40 000-н?й допровуд у т?х часах бізунь не мусів утікати. У пудписі листин? Теодор Коріатович назван?й князём мункачськ?м.

Туй не ладиме розберати многостоліт?й спор за достовірность листин?, прото мусиме спомянути за єден ціле значущ?й придодай XVIII. столітия. Животні інтерес? монаст?ря на горі Чернек, респективно єпархії подвигнули Іоанікія Базіловича, васіліянського протогумена, вшорити вшитко, што в ёго часі мож б?ло знати за мункачську єпархію и ведно з т?м за пудкарпатськ?х Русинув. Ёго великанська робота (*Brevis notitia...*) появила ся у Кошицях меже годами 1799 и 1804. За главну завданку поклав собі потвердити достовірность спорн?х документув и фундацій, вшорити

именній лайштрик мункачських єпископів, і тим потвердити правосилність і законність єпархії. Могуча шеститомна робота, вшеляк, вуповнила завданку уд сих намного булші и, на кунцёву міру, стала ся майважнійшым зборником документув, документальным жерелом русинської історії.

Хоть яка спорна Коріатовичова листина — уднявши єї преувеличованя, из леєнд уведені практичні заключиня — Коріатовичова бая не иншоє, лем запоздала леєнда русинського енеза и елемент національного усвідоминя. Статуя у мукачовському замку, Корятовичова площань в Ужгороді сут матеріяльні образи тої леєнди, и так їх треба приймляти.

И хоть подольський літовський князь сам не був Українець, не був также ани римокатолик, ани грекатолик, ай якраз пудля нїшної стямки — поган, сімболізує тверду традицію другого в історії Русинув монастиря рицького обряда (первий, грушовський у Марамороши, був спустошений), традицію мункачської єпархії, розвившої ся из нёго, а зачим народ сись не мав иншу автономію окрема церькуної — и само русинство.

Майтвердійші представителі концепта приселиня у Мадярьській Країні — Антоній Годинка и Александер Бонкало, айбо и многі меже славянськыма научниками сёго никаня ся держат. Любопытн, же и совітська 'наука' тоже, лишивши за Русинами пріорітетні права автохтонув, в иншум держит сесю лінію, тадь так 'яснійше ясного', же меже Русинами и Великоукраїнцями не є ниякої національної, етничної розлукы. У розвиваню концепта приселиня, ачий, Александер Бонкало був май радикальній. Рішително твердит (у хронолоґії часто ся удкликуючи на Антонія Годинку), же тот Русин, котрых давні хроникеры познают на порузних містах державы, ничраз не маюот общого из нїшныма жителями Пудкарпатя. Сесі послідні лем по татарському вторгнутю, по ліквідації засічної сістемы приишли у многых габах приселиня на свої днишні бвалища. Король Бийла IV. россяглі хутарі за засіков роздарёвав своим пудтримователям. Землі доста було,

лем робути?х рук помало. Землепан? удт? вербовали населникув, де из вшелияк?х історичн?х причин дуже небізувноє житя б?ло. Из Карпатського загуря, из Галичин?, Буковин?, щи й з Подоля гет многі дячно пуйшли, лишивши свою утцюзнину, жеб? з надієв на ліпшое, май людськое житя основати нові села на другум боці границі. Перед т?м (и рунобіжно из т?м) пробовали б?ли землепан? Волохами населяти крайню, прото, сёму вандрувному народу чажко, не по дяці, б?ло сісти на єднум місті. Приселиня Русинув ор?анізовали шолтис? и кинизі (перва назва хусновала ся волій на западі, а друга на востоку). Перва позната шолтиська листина из 1322-го года валушна. Из робот Антонія Годинк? и Александра Бонкала, а в новійш?й час — Пала Ен?ела, Пийтера Токача и Іштвана Удварія — шолтисув и кинизюв можеме и на имня знати, достовірность контрактув їх бесспорна и сьак, по н?нішнуй терміноло?ії, шолтис? и кинизі сесе пудузятник?, што на договорн?х условиях землепанам привели кмитьські фамілії. Кидь и самі ладили туй сісти, та наперед собі вьязали пост бирова, из ним приходячі привіле?ії, кидь не ладили, та тогд?, дуставши належну за службу платню, дале ся пудимали привести нов?х кмитьов.

Населник? нов?х сел майнаперед мусіли вуортовати ліс у хутарю села, поставити х?жі, розорати поле. Зато даякі год? вьяті б?ли спуд плачиня дани. Їх правн?й статус на булшині великостаткув и дале б?в особішн?й. Май на мног?х містах самі шолтис? и кинизі, сільські биров? зберали дань, и дань тотя раз же об?чно менша б?ла, гикой на долиньск?х крайнях, а друг?й раз, дуже часто меже условиями б?ли не земледільські, ай лісні робот? (збераня и сушиня грибув, лісн?х плодин), што самому ?аздови давало ширший простур пудимательства, а з т?м и ліпш?й доходок.

Видав, нико ліпше не знав сесю габу приселиня, гикой Антоній Годинка, што у своуй моно?рафії Утцюзнина, ?аздуство и прошлость южнокарпатськ?х Русинув, появенуй 1923-го года, у спеціальнум оглавку занимат ся сёв темов, окреме по каждой жупі. Не так давно історик, академик Пал

Ен?ел найшов податк? и проштудовав скорое заселиня хутарюв за засіков у жупі Ун?. Пудля ёго шацованя теріторія, вуслобожена по вторгнню Татарув, б?ла пиля 2000 км² вадь 320 000 катастров?х голдув. Залюднния ишло уд засік? у бук границі, сежто пирві поселища б?ли майближе ид центрам панств. Залюднния інтензивно ишло до XIV. столітия. Далє сись процес испомалив ся и лем у XVI. столітию завершив ся. Податк? Пала Ен?ела говорят за 44 села жуп? Ун?, основані по годі 1552, розметані дас на половці теріторії за засіков.

Из моно?рафії Іштвана Сабова маєме доста точное знатя процеса залюднния жуп? У?оча, а за жупу Мараморош, котра ся заселяла дакус изгодя, детальні податк? маєме из робот? Вілмоша Бийлая. Из жуп? Бере? подобн?х цілоохопн?х робот не є, айбо маєме часточні податк? и знаєме специфіку ор?анізації жуп, из чого мож и туй реконструовати процес залюднния (лем пасмо Свалява — Липча и долина Боржав? потребовали б? окремішного зглядованя, никаючи на їх специфіку).

Главно Антоній Годинка, айбо й Александер Бонкало из того вуходили, же хутарі за засіков домак безлюді б?ли, такой ?ерметично запирті перед селитвов. Прото у животі нич не є такое єднозначное, и сесе статичное никаня, хоть и потверженоє листинами, валушно б? ближе и зо вшитк?ма отінками проштудовати. Єдно из главнійш?х утвержинь широко приятого концепта пuzднійшого заселиня, же на южн?х обочах Карпат ипен тот? єтно?рафичні ?руп? живут, што и в загурю (лемк?, бойк? и гуцул?), яз?к їх докус близк?й, матеріяльна и духовна культура тоже доста родинська, такой-такой єднака.

Се ціле правда, вувявши майбулшу числом ?рупу пудкарпатськ?х Русинув, долишнякув, котрі живут на покрайн?х хутарях, дот?каюч?х ся мадярського масива. Уважнійші зглядователі сєго, меже нима й Александер Бонкало, не нашли меже етнич?ма ?рупами межуючої Галичин? анало?а сєму етносу. Сам Бонкало на потвержиня свого никаня глядат місто происхождения на уддаленійш?х

територіях. Світський український етнограф, познаний як прекрасний фахівець, П. В. Лінтур при публікації своїх фольклорних збірників уділяє особливістю долишнякам, як 'показаний, заражений чужим впливом' матеріал. Інше рішення проблеми музикознавства, етнограф В. І. Гошовський. У своїй збірці співанок, опублікованій у Москві, зберігає багато особливостей мови, відносно з тим текст адаптується до норм української мови і подає ще топонімію по великоруськи.

Не випадково, що в радянські часи непереставали величати прояви 'фольклоризму'. Твори, що були давніше написані, в ужгородському книжковому видавництві Карпат 'кваліфіковані' редактори переписували по великоукраїнськи і гостро стояли проти кожного спробу дати пріоритет місним особливостям.

Концепція приселення, фахово є майже прийнятливою, має проте деякі неділячності, і на їх основі свої представники теорії запертого розвитку. Важливо в основі їх міркування, що і вони сповідають продовжителю, лем не з сходу-славянським вадь великоукраїнським народом, ай з гіпотетичним славянським етносом, що туй мав васальне князювання під южнославянським (буларським) володарем вадь жив у пов'язаних межах соборів менших брідках, при котрих були замкові аздуства. Як уже згадувались, Мадяри при своєму приході туй по правді найшли славянський етнос. Можливо, ачий, посомнівати сесь указ Анонімуса, кибго не підтвердили податкової археології, історичного землепису, топонімію.

Що ся тече археології, ще і сторонники сходу-славянської продовжителю мусять признати, що тутішні знахідки мають аналогії і на територіях західно- і южнославянських, бульше того, у деяких аспектах лем там. Відносно з тим, операти ся лем на археологію при дефініції історичного етноса, не докучає коректне рішення.

Подальше розпурне потовковання місних топонімів з того вилучає, що науковці не дали пріоритету на місцеві

поток? XIII-XVIII. століття, ані на часо-просторову синхронізацію. Пудля того у первум ряді ся має дати позур на тот? топонім?, што удносят ся до археоло?ічн?х найдищ и споминают ся у середнєвік?х жерелах. Кидь сопоставиме яз?ково-історичні, археологічні податк? из неповн?ма податками жерел, очевидно, же споминан?й у тогочасн?х хрониках на суюй крайни народ б?в, мож ганути, южнославянськ?й. Изглядователі такой єдногосно говорят, же сись народ из часом пропав, асіміловав ся натулько, же податк? из XIV-XV. століття лем дись-дись указуют по нюм даяку сліду.

Т?м кіпом, дотеперішні зглядованя, доказателно достовірні документ? єднозначно пудперают никаня сторонникув концепта приселиня. Мусай при сюм уважати и на тото, же обективні зглядованя, котрі б? ишли сим стремом, добр?х пувсто годов як урвали ся. Совітська доба на возможности як археоло?ії, так и яз?кознательства клала пута. Спорні давні документ? и доднись не вдало ся фахово и на модернум уровни проштудовати. Компілації, основані на некрітичнум похуснованю предешн?х робот тепирь сут препинами и додаточнов тирьхов. Перед научиками щи все стоит завданка доповнити пролишк? и нарисовати средствами розличн?х наук повноцінн?й історичн?й образ.

Ид новому сінтезу

Як видиме из повіженого, дотеперішні научні результат? не удповіли на вшиткі звіданя етно?енеза Русинув. Ведно з т?м, русинське самоусвідоминя, очищеное уд політичн?х мотивацій — доконечна составина національного ідентітета и понаглят на тот? удповіді. Тото самоусвідоминя мусит пояти до ся вшиткі духовно-культурні внеск? прожитої історії, вшитку цілов прожитої общої судьб? из тутишн?ма народами, котру не годна описати нияка статістика и ниякі числа — за реаліями проб?тку и всокочиня єдного малинького народа кр?юч?й ся домак байн?й глубинн?й інстінкт и тугу самоопреділіня.

Ради того изглядователі русинської історії не мали б? ся здр?гати ани перед так пружван?ма к?нешн?ма вопросам. На належное місто б? мали покласти уже такой машинально повтаряні, як факт? приимляні представ?, определіти історичну, локально-історичну вадь культурно-літературну роль и міру про романтичні баї. Все б? мали мати усвідомено, же накулько б? ся не віділи пересвідчиві позіції научника, все їх мож уточнити. Удносно теорії приселиня *даяк?й сомнівок може настати кидь задумаєме ся над двастоліт?ма контактами давнійше асімілованого и новопривандровалого жительствова.*

Заставлят ся задумати и варованя т?х научникув, котрі упозорняют на важность інтердісціплінарн?х изглядовань, же сесі дві составин? жительствова *?енетично* не тотожні. Хоть н?ні уже сеся проблема ся штудує поправді дакулькома конарями наук?, ?енетика ши не взята у вузбруй. ?енетичн?м описом об?вательства восточн?х Карпат занимат ся Іштван Кіселій у россяглуї, цілоохопнуй антрополо?ічнуй роботі Народ? Землі — Европа. Тісну капчу меже антрополо?ієв и ?енетиков не є што пояснєвати. Антрополо?ія штудує вонкашні знак?: фарбу очи и кожї, форму голов?, в?соту тіла, итд., но при тому и частоту базов?х ?енотіпув. ?енетика же,

упрощено кажучи, изглядує вднукашні закон? т?х людськ?х тіпув, котрі за вонкашн?ма знаками класіфіковала антрополо?ія. Хоть терміноло?ія Іштвана Кіселія у руськ?х и украинськ?х моно?рафіях, у товмачинях не докус бізувна, податк? єднозначні: на обох боках Карпат антрополо?ічно єднакоє жительство, альпо-дінарського тіпа (основна маса Украинцюв дніпро-карпатського тіпа). Факт наводит на звіданя, а звіданя на удповідь. Знаєме, же туй жили предк? днешніх южн?х славян, давні *карват?*, котр?х изгодя назвали *біл?ма горватами*, и котр?х существованя нико из історикув не сперечат.

Представме собі, лем гіпотетично, же н?нішні славянські жителі Карпат потомк? т?х біл?х горватув, и сохранивши свої єднакі призначності, розвивали ся дале у два стрем?. На сівернум, сіверо-восточнум боці приближали ся ид обєдиняючому українському яз?ку и культурі, докуль на южнум, юго-западнум — не никаючи на приселиня ?енетично тотожн?х и числом переважаюч?х загорян — сохранили и розвили свою особішность, на основі чого мож їх назвати Русинами. Сяка гіпотеза може удповісти, чом паралельно сут лемк?, бойк?, гуцул? и рішити не єден так?й роспур (як наслідованя топонімув на Вєрховині и подобн?х відиках), як?й опонуючі історичні школ? годн? б?ли рішати лем у формі кате?оричн?х імперативув.

Вшелияк, удповідь мож дустати лем по мног?х изглядованях, класіфікації и потовкованю жерел. Яка б?ла роль волошського паст?рьського елемента, котр?й б?в пестр?й етнично, айбо все лем приносив из собов дінарські особішності?

А чом б? не представити собі, же ипен як результат того непрестанного и порунано пуднєго приселиня украинськ?й и русинськ?й яз?к? днешь такі близкі? Хоть познаті європейські народ? и при много менш?х яз?ков?х розлуках указали свою самостойность. И хоть се примір из иншого ре?іона, припомянїм, же днешь многі етнос?, стративші, заб?вші свуй яз?к, сохранили при тум свою

національну відому, основу на усвідоминю традицій. Час ся лишити сталінського опрєдїлїня націй.

Мадярська наука у наш час много робит, жеб? ся приблизити ид новому сїнтетичному пониманю нації. Туй жеже перв?ма треба пудняти роботу Іштвана Удварїя, талантного ведучого катедр? української и русинської філоло?її Нїредьгазської В?сшої Школ?, но не мож не стямити и роль изглядовательського інститута при Краинській Русинській Самоуправі. Ёго ведуч?й, Тїбор Мікловш Попович, при популяції біло-горватській важн?ма держит и аварську, и мадярську из часу доб?ваня утцюзнин?, нїмицьку и рум?нську, давноруську, польську и українську у формованю русинського етноса. Пудля нєго Русин? так?й сериднє-славянськ?й етнос, котр?й сформовав ся у зонї ст?ку восточн?х и западн?х славян як лятина дас туцта етносув, што жили у етничнуй гаморі Карпатської котлин?.

Нові простор? про зглядованя, т?м кіпом, все май яснї, все май видливї. Фахова робота, прото, потягне ся и на десятиліття, а вуз?в теперїшнєсти потребує незадлену удповідь.

Сяка удповідь и при поплетенум етно?енезї єднозначна. Русинськ?й народ существує, зачим сам себе так опрєдїляє.

Яз?кові и культурні змаганя, што держали до кунця доб? возрожиня, пак напрекур політичному гамованю наново укрїпили ся, а по пувстолїтум терорї зась пудняли ся, тото усвідоминя потвержуют. Фелїпе Фернандес Арместо, научник катедр? новочасної історії оксфордського всеучилища у своуй книзі Народ? Европ?, в окремуї статї пише за Русинув, при тому дає на позур, же главна завада росту національного усвідоминя — несформованость літературного яз?ка. З другого боку, тот факт, ож 1-го децембра 1991-го года на референдумі — коли рішали за независимость Украин? — 78 процентув жителюв уповїли ся за автономію (хоть знаєме, же сись пункт бюлетеня б?в нароком сформулован?й имглаво украинськ?ма ор?анами, які

ся боят сепаратизма), оцінює як латентне чувство усвідоминя особішности.

‘Наука’, яка ся орієнтує из центра українськ?ма централізаторськ?ма змаганями не може б?ти міродатна у сую проблемі. Приміром, у мішанум українсько-мадярськ?ма комітеті, котр?й и так максіально змагат ся убкрятати всякі конфлікт?, українські член? у кунци 2000-го года настоюют на никаню, же прихуд Мадярув став ся не через Верецьк?й перелаз, ай из боку нижнёго Дуная! Туй явно намісто научного аналіза жерел на передину стає актуальн?й політичн?й інтерес, у суюм случаи до днись як гурькоє мemento наминаюча за себе проблема повбновиня помяника мадярськ?м доб?вателям утцюзнин? на Верецьк?ма перелазі, котрое ся плановало, айбо мусіло ся удкласти перед нападами. Зачим містное об?вательство нич не має против того помяника, штобулше из гордостёв пуддержує тот проект, и туй видко пудкопну роботу тої удумераючої пануючої еліт?, котра вшитк?ма силами сперат природное житя сёго ре?іона сериднёї Европ?, хоть и за ціну десяток т?сяч людськ?х животув.

Сеся унаслідована из прошлости номенклатура сперат н?ні и розвиваня русинського ідентітета и своим панованём у масмедіях держит в інформаційнум вакуумі змаганя містного жительствова творити свою культуру.

Непредузят?й научник, независим?й изглядователь, не сміє дати ся овпливнити текучуй політиці. Зато днись у світлі фактув мусиме говорити за самостойн?й русинськ?й ентітет и дати на сесе позур при історичн?х и сінхронн?х изглядованиях.

Русинські століття

У часі меже 1939-м и 1944-м годом так ся вказовало, же годно ся розвити русинське усвідоминя, родит ся єдиний літературний язък и зачне ся росцвіт культур?. Стало очевидним, же и русинську історіографію треба будовати на нових закладах. Іреней Кондратович у первум числі кварталника Зоря-Најна, порунуючи романтичні леєнд? и їх опровержиня, из нещаднов отвореностєв говорит: «не маєме політичної історії, не маєме героєв, задарь ся усиловали так?х створити наші історик?. *Наша права історія кр?є ся у нашуї соціально-?аздуськуї прошлости, у соціально-?аздуськум животі русинського селянина. Тоту правдиву, фактичну історію написати...*» має нарожуюча ся русинська фахова наука.

Туй додаєме: друге важне и через многі століття живеє жерело — *історія цирьковли*. Цирьковли Русинув, котра восточним обрядом споила ведно русинство, а по унії грекокатолицька цирьков у сьом ре?іоні тотожна б?ла из русинством.

Майліпшый знатель русинської історії, Антоній Годинка признав сесе уже на зачатку ХХ. століття. Ёго моно?рафія Історія мукачовської грекокатолицької єпархії (*A munkácsi görög-katolikus püspökség története*) не лем церьковно-історичне діло, ай доднись майважнійшеє жерело історії ре?іона. Также и вун добрі відів язаня меже соціально-?аздуським животом русинства и так прузванов 'великов' історієв. У своєю невеликуї моно?рафії за Русинув, котру вудав 1923-го года, вказує положиня мараморошськ?х селянськ?х ?аздуств, тот порунано в?сок?й благоб?т, котр?й при натуральнум ?аздустві в общ?х інтересах землепана и кмитя сформовав ся и держав за довгі століття.

Сесі удносин? землепана и кмитя закладали ся на природних окремішностях ре?іона. Годувна сила малого селочка, покладеного в узинькуї долині потока, лем ведно из

хуснованём полонин? и ліса могла стачити на покр?тя потреб усе май множачого ся жительство и жадань землепана.

А служб? новопоставен?х сел часто и зуправд? любоп?тні б?ли. Інтересантн?й примір сёму вказує установлююча листина ун?варського езуїтського коле?іума, поязана из имнём Яноша Гомоня Дру?ета. Коле?іум переносили до Ун?вару 1640-го года, у кунци доб? сих традиційн?х ?аздуськ?х удносин. Щедр?й дарительн?й лист дає напуту ун?варському справнику коле?іума, пудля котрої «на перевуз негашеного вапна, вод?, піску, дерева, цигл? тай иншого тирьху фурт шість бірешськ?х возув має б?ти на распорядку, два ле?іні біреш?, при каждом по шість волув має б?ти, еден палір из драбантом, котр?м плацу, кост, питя, шатя Ун?варська и Гуминська крайня буде застачати кажд?й гуд... Еден бірешськ?й вуз має б?ти из округа крайника Заєчка, друг?й из Бранкового, третій Беленського, четверт?й Верхевиная, пят?й Бреня, а шест?й Копача, ведно из ле?інями тай из їх платнєв застачен?й. Окрем сёго, кидь ся помножит возива, та щи булше возув годеи розказати ун?варськ?й справник. Из сих шістєх округув дощк?, шин?л?, ляці, кузл?, зрубові ?еренд?, алаші и повалові ?еренд?, рінь тулькі собі роскаже, кулькі потребовати буде на ставлю. Жеб? все доста б?ло вапна, два села Ун?ської крайні, а то Перечин и Раково, уд иднись беручи испуд всяк?х инш?х робот слобожаєме, а лем на ріхтованя вапна распоряжаєме... и на палиня цигл? валушн?х др?в у здубнум часі и доста росказуєме навозити, дати позур як на пец циглов?й, так и на фарбу цигел, жеб? даяков незбавостєв не погубили ся.»

Ставляня коле?іума лем своєв величинов б?ла работа необ?чайна, а иншак служб? русинськ?х сел подобні могли б?ти и переже, видав, туй мож відіти, же не за даякі нові работ? говорит ся, ай лем за прив?чні ремесла сих сел. Т?м кіпом, хусн? землепана у первум ряді натуральні, природного характера б?ли. «Ко Русина має, тот ушитко має» — так говорила тогочасна пословиця. Зато мож порозуміти, же пан? великостаткарі и свої інтерес? боронили, коли змагали ся

сохранити русинські привілеї. III. клавзула закона 1484-го года и XLV. клавзула закона 1495-го года, котрі изгода назвали Матяшов⁹ и Владиславов¹⁰ декретами, вуюли Русинув испуд плачина корольської дани. Коли, правда, централізована волода у державі трафила у чужі рук?, нависла угроза и над сима привілеїями. Двасто годув держала сеся вуйнянитва за вужераня русинськ?х кмитьськ?х ?аздуств, сїї надзв?чайно кр?хкої структур?, и накониць нещастн?м поворотом історичн?х подій (ослабиня и фактична страта независимости Ардяла, ид котрому б?ли прикапчані сесї відик?, восстаня куруцув и поражка Раковцієвої слободителної войн?) побідила цісарська комора. Надзв?чайно видливо описує сесе вшитко у своєю книжці за Русинув Александер Бонкало. За ёго описом переповіме ход подій.

На припоруку віденської комор? 1569-го года тричленна комісія сходила русинські відик?. Мелдунок Залма, Папендорфа и Паца б?в так?й, як и чекали: позад них Русин? жиют у благоб?ті и не лем половку дік?,¹¹ но и десятину и вшиткі инші корольські дані годн? б? б?ли платити. Айбо сёго Відню щи помало б?ло. На діету 1572-го года цісарь Мікша (Максиміліан) на помуч ар?ументам уже и немешську чисть прилучає: «Дуже неялоє діло, жеб? Мадяре, праві и природні пан? держав? діку и десятину платили, коли Русин?... котрі зайд? и чужі... слободні и спуд дани вуюті б?ли, гикой немеші и ліпші уд Мадярув...» Старші пан? прото — на Матяшов? и Владиславов? декрет? ся удкликавши — вовтовали, ож и дале из Русинув десятина ся не бере.

Коморї, природно, сякоє не по дяці б?ло. Видячи, же Русин свого пана — докуль є з чого — вшитк?м застачит, спішська комора годом 1571-м адсяк мелдує до Відня: «...у кого Русин є, у того добра кухня.» И дале, же Русин? «не люблят из земледїлства жити, ай волїй скотарьством ся

⁹ Mátyás, 1440-1458-1490, ле?ендарн?й король Мадярьської Краин?.

¹⁰ П. Jagelló Ulászló, наступник Матяшув, король Мадярьської Краин? уд 1490 до 1516, уд 1469 король Чехії. Щи уд Чехув дустав проз?вку Владислав Добже, зато же соглашав ся из вш?тк?м, што просили уд нёго великаші.

¹¹ Сокупна дань из села.

занимають и хоть які файні ліс? вуортують, жеб? пасло мали. Маргов торгують на велико, тай иншак всяко знають пінязь доб?ти; много мають дукатув.» И то дале на нехосен Русинам пише, же вухусновавши 7-12 годишне вуютя испуд дани, котрое дустали при селитві, знимають ся и йдут инде, жеб? все слободні б?ли.

Сись образ, намалёван?й колоніальнов ло?іков, не бере, вшелияк, на увагу тутишню годувну силу землі, лем свуй хосен истягти намірят ся. Пак ко б? ся чудовав, же коли меже цісарём и князём¹² убухла и за дисять годув держала война, по сих двастоліт?х розопрях (и пудгорськ?х восстанях), русинство пуддержало малярську боротьбу за слободу. Але, и духовна нах?ль *gens fidellissima* має за собов соціальну мотивацію, ?аздусько-історичное захрыбтя! Што, природно, ничраз не уднимат из нравности, сполягливости и вірности сєї общности.

Коли цісарська комора (вадь нёв прикликані ‘нові землепан?’) стали неограничен?ма ?аздами над животом и смиртёв и у сьом ре?іоні, де лем ся иссл?з тот ідеальн?й образ, котр?й перед т?м малёвали? Людность ся множила природн?м путём и далш?м приселінём, чим ся природное про сись край скотарьство все у позадину удсувало, а годувна сила слабої орницї дуже низка б?ла.

Дале ся тягли воєнні поход? на Ардял, польські, татарські вторгнїня, котрі щи май худобн?ма чинили жительство. По несереньчливум воєннум поході Дьердя Раковція II. на Польшу 1657-го года мстиві Поляк? пуд везирьством князя Любомирського спустошили Мункач, Бере?сас, Сукмар и ціл?й Мараморош, и Раковціёв? два панства, мункачсько-чинадіёвськое и маковицькое. По сёму Поляк? щи трираз до кунця столітия вторгали ся у приграничну зону.

У куруцько-лабанцьк?х битках округ Мункача такой докус б?в спустошен?й. Околицю замка, котр?й геройськ? обороняла Ілона Зрінїй наёмное войсько «убжерло, забравши

---

¹² Ференцом Раковціём II.

уд селян зерно, скут». Бонкало цітує понус села Гусн?й жуп? Ун?, у котрум жителї малинького села описуют, же тристо лабанцув переб?вали за чет?ри дні у селї и за тот час два віка пшениці, 190 вік жита, 203 віка ярцю, 243 віка уса, 40 возув сїна забрали уд худобного жительство. Поїли 226 гусок, єдну свиню, 15 пацят, на 3 форінт? 46 динарув цїн? солонин?, и вупили на 22 форінт? цїн? вина. Поламали бутор и ?здуські нарядя тай клали собі з них огинь. Пак не чудо, же уд так?х салашув змордованї Русин? чекали и приимали Раковція як избавителя и слободителя.

За вто и сам князь пише у своїх Памятках: «Привюз єм ся до Сколе. На гїр за приб?тя моє єден добр?й старе?а на имня Каминськ?й Петрунь — гумен тутишнєго монаст?ря, котр?й ня у дїтствї на руках носив б?в — сл?зами радости залляв ся и не муг ся на ня доста наникати, допровождовав ня онь до границї. Начим гвар? пуйшли у князюствї мункачськум за прихуд муй, представити собі не мож, из яков усиловностєв и радостєв горнув ся идо мнї наруд... Тот? люде из дїтьми, из жонами приходили и здалеку щи, мене уздрївши, на колїна ставали и руськ?м об?чаєм крест метали. У ревности и привержености своєю не лем костом ня застачили, но и, загнавши дому дїти и жон? свої, ставали самї у войско моє и не хотїли ня булше лишити... и казали, же зо мнов хочут жити и вмерти.» Селяне 161 села Раковцієвого ‘князюства’ зголосили ся пирві у шор? восстанникув, айбо скоро ид ним ся приключили Русин? межуюч?х жуп и затисайські мадярські ‘талпашї’.

Русинські куруц?, што воєвали у Раковцієв?х шорах, по поражці не вернули ся назад у свої села, ай всіли ся у спустїл?х селах у?очськ?х, заповчськ?х и гайдуськ?х. Сесї межуючі жуп?, а также затисайськое пасмо жуп? Бере? стали у слїдуюч?х десятиліттях преїмінн?ма центрами приселиня велик?х русинськ?х ?руп. По двох-трєх поколїнях кол?бавого хуснованя яз?ка — майбулше в У?очи — посунувши на юг яз?кову границу.

Велик?й Князь б?в у русинськум патріархальнум

пониманню майнаперед добр?й їм ?азда, онь так пан. Не чудо, же постава ёго в усвідоминю жителюв горської крайні такой-такой байна, ле?ендарна ся вчинила. 1738-го года, двадцять шість літ по смерти Майтиня¹³ и три год? по смерти князя, мелдовали спішській коморі, же у мункачському панстві кмиті ся бунтуют. Коли у цирьковли вуголосили, же треба ся молити за цісаря, котр?й воює против Туркув, селяне загучали, же не будут ся молити за цісаря, што їх данями, м?том и друг?ма повинностями затирьхав, волій за старого доброго свого пана Раковція, об? ся вернув. Мелдунок ся вказав правдив?й. Русин? вуголосили, же при мадярськ?х панах ліпше ся мали, бо годишно лем по 12 форінтув платили, коли тепирь по 300 мусят платити у дань. П?скачув покарали. По-по 60 би?арюв удміряли їм на пяцу у Мункачи перед глотов, што ся зобрала на торговицю. Такое вто русинськое мадярофілство, мотивованое и ?аздуськ?м інтересом, котр?м туй стрічают е?оістичну немилосердость издоб?вателюв и колонізаторув.

Пудля єдного запису у рукописнум єван?елию мукачовського монаст?ря василіянув, коли гоняч?й Раковція ?енерал Монтекуколі зарвав ся из своим полком у варош, «вшитк?х угнали из вароша и множество люди забили, меже нима и невинн?х селян и на чортуську наповідь збурікали цирьков оросви?овську и пудгородську, варош запалили, а из сєго єван?елия лист? вудерли». Раковцієву слободителну войну у многому спечатели и пошисті, котрі велику шкоду наробили у крайни.

За вусям літ войн? из русинськ?х кमितьськ?х телеков?х ?аздуств лем третина ся убстала. 1704-го года на каждое село промірно б?ло 12 телеков?х кмитюв, 1711-го —лем 4. ?аздуськое положиня русинства яко перв?й зачав сопоставляти из обществено-політичн?ма процесами майліпш?й знатель и історик¹⁴ русинського народа. Пиля года 1600 у горській крайни жиючі ?азд? мали по-по 4-5 коров, примірно дас

¹³ Барон Мигаль Майтинь, уд 1654-го года предсідник комор?.

¹⁴ Антоній Годинка.

тільки конюв, волув, а овиць по много соток мали. Свині держати туй менше здубно б?ло, зась по булш?х селах вирьхнёго поріча Тис? при мало менш?х ставах овиць уже б?ло по-по 20-30 свинь у каждого ?азд?.

Тра?ічне погуршиня ?аздуської ситуації видко по мункачській доменії, котра як часть Раковцієв?х маєткув май потерпіла. У селах мункачського панства б?ло

	конюв	волув	коров	овиць и коз	свинь
1625-го	752	7 945	8 889	13 229	5 500
1691-го	101	309	446	792	481
1729-го	226	773	1 696	1 957	1 047

Перв?й шорик указує ціле розумну ?аздуську політику мункачськ?х панув замка из доб? ?абора Бетлена,¹⁵ пак Раковцієв?х; из другого видиме результат спустошиня по куруцьк?х восстанях у пудгурю; а третій указує стабілізованое на дуже низькум уровни ?аздуськоє положиня. Намісто малярськ?х князюв, што ратовали за свою утцюзнину, за свуй народ, панами замка тогд? б?ли вже чужі пан?, из чуж?м сирдцём, збаючі лем за систематичн?й, богат?й доходок. Мункачськоє панство по токмах из коморов дуствав еден непрям?й потомок майнцького февдального князя, котр?й застачив Каролу III. у часі войн? велику поз?чку. Про Шенборнув сися крайня б?ла натулько чужа, же свої маєтк?, што величинов урунати ся могли одному меншому німицькому князюству, такой ни?да не навщивляли. Справованя ?аздуства бізовали на фахов?х справникув, лем мерьковали, жеб? до Відня систематично ся заганяла назначена (величезна) сума.

Як туй, так и на маєтках ун?ської и мараморошської комор на мінімум искресали ?аздуські можности містного жительствова. Докуль переже селитник? дуствали телек из правом наслідования, по войнах спустошені ?аздуства

¹⁵ Бетлен ?абор (1580-1620-1629), ардяльськ?й князь при котрум Ардял процвітав, майбулш?й політик свого часу, уд 1620-го года вубран?й на малярського короля.

перейшли у властность панств. Руно так могучі ліс?, горські полонин? и пасла стали властностєв доменії вадь комор?, а переже Русин? без всякого ограничиня, вадь лем за сімболичное наємное могли їх хусновати. Нераціональність сєго самоцільного пудьятя добрі ілюструє тот факт, же при воинськум міряню на Верховині, держанум за цісаря Ёзефа II., у кунци XVIII. столїтя, опис? часто вказуют закорчілі, здичавілі пасла и косалов?. Затирьханя щи май пуднимали все множачі ся дані и сплатк?, котрі самовольно клали на кмитюв.

На другу половку XVIII. столїтя животні условия кмитьства вчинили ся нестерпимі. Дати шор сєму положиню призвана б?ла *урбарська реформа* Марії Теризії. Сись світ, прото, далеко є уд главного потока обществено-?аздуськ?х подій, протікаюч?х у центрі. Урбарська ре?уляція, зачата декретом пановниці из 1763-го года, дала нам якмайбогатші жерела, описуючі долю селян и історію народного ?аздуства. В тому числі и туй, на Пудкарпатю. Любоп?тно, же зглядованя т?х жерел одобряла и совітська ‘наука’, чекаючи уд науцикув розудкр?тя фєвдального вужераня. Доста поучна єдна така робота, Каміла Нойпоєра *Урбарська ре?уляція Марії Теризії у жупах Бере?, Мараморош, У?оча*, у вступі котрої автор говорит, же методоло?ію свою будовав на роботах В. Ленїна Розвуй капіталїзма у Росії и др., а также Маркса и Ен?елса. Ведно из т?м крітізує робот? ?устава Тірін?а, І?наца Ачадія и ‘буржоазн?х’ словацьк?х и украинськ?х історикув. У демонськум світї совітської ідеоло?ічної літератур? се б? и не б?ло дашто необ?чноє, айбо книжку вудала Мадярська Академія Наук — 1989-го года! Много предметнійша и на уровни робота Іштвана Удварія *Русинські жерела урбарської реформ? Марії Теризії* (Нїредьгаза, 1999). Сесе вуданя уже т?м інтересное, же, даючи окрем ?аздусько-історичн?х податок и текст урбарської присяг? и дивять звідань на русинськум яз?кови, бере у поле зглядовань и аспект? історії яз?ка и общої історії культур?.

Сесї богаті и, на щастя, такой вцілові всокотивші ся документ?, стали предметом ідеоло?ічно беспристрастн?х

изглядовань онь у кунци ХХ. століття. Іштван Удварій, ведучий українсько-русинської катедри у Ніредьгазі, ачий майактивнійший изглядователь русинської тематик?, де сам, де ведно з колегом Пийтером Токачом, систематично усилиує ся проштудувати містні урбаріум?, вказати їх локальні призначності и їх місто в обшум аздусько-історичнум контексті. Жеб? проілюстровати положиня русинства, туй процітуєме податк? из єдної їх работ? опублікованої у посліднум числі Пудкарпатської Мінерви? (Kárpátaljai Minerva): *Податк? ид історії об?вательства долин? Вічі з кунця ХVIII. століття.*

Контракт б?в заязан?й того года, коли Марія Теризія вудала урбарськ?й декрет, и дот?чно замін? панчин? на грошову дань приближат ся ид 'нормам, зафіксован?м по державі', девятину тай інші подарунк? давати туй ни?да не б?в изв?чай. Пак у сякум світлі положиня кмитюв у долині Вічі рисовало б? ся доста непудл?м. Реальность, вшелияк, ани здалеку не така проста. Киб? у сьом, на сійбу-ораня такой не здубнум відіку, забрали булшу дань из урожая, чажко жеб? мали дяку кмиті пак ся за плуг брати на сих камінцєват?х хутарях. Зато требало посановати и заохотити їх змаганя и усиловность. Што на сих хутарях истратило панство из свого доходку, пак многократно надоложило собі булш?ма данями из скотарьства.

Майдослідно поданєвали учарьство. Кажд?й ?азда, што держав уці, кажд?й гуд мав дати двадцятую ведно из приростом панству. Кидь б?ло менше ги двадцять, за расплодову уцю и барана по-по 6 ?райцарюв, за баранча по-по 3 ?райцарі удплачовати б?ло. Пуд час струн?? — браня дани — справник? щи зберали удкупно за вовну и за с?р. За вовну годишно уд каждого ?азд?-учаря 12 ?райцарюв, а за с?р 15 ?райцарюв требало дати. Зберали дань и за свині и за пчол?. За каждую свиню годишно по-по 4 ?райцарі, за свинча по-по 2. И за руй кажд?й по-по 2 ?райцарі платити б?ло. Сякое удкупно доведна щи б? стерпноє б?ло, киб? из т?м ся удб?ли грошові сплатк?. Айбо майчажу дань брало панство за зимованя своих

овиць. Уд *Гукливої*, наприклад годишно 145 прост?х золот?х¹⁶ жадали справник?, уд *Канор?* — 70. Маймало *Веретечувськ?м* кмитюм платити б?ло — 10-ма золот?ма зимушин? удкупили ся годишно.

Як сяка зимущина, кладена на цілоє село, могла затирихати попоедного ?азду, добрі мож відіти из урбарськ?х свідчинь *Нелітин?*, де сеся дань меже ?азд? розділена б?ла. Туй ‘ліпші ?азд?’, як?ма чет?риволов?х брали, платили годишно по єден ринськ?й форінт¹⁷ и 34 ?райцарі. ‘Посиридні ?азд?’ вадже двоволові платили 34 ?райцарі, а жилярі — 17 ?райцарюв. Зимущину платив ?азда и так, кидь не держав уці.

Новійша повинність об?вательства б?ла міх? давати. Промірно єден ?азда мав годишно єден нов?й міх дати, хоть и сесю повинність село ведно уддавало. Гуклива мала дати у панство годишно 66 нов?х міхув, Скотарське — 33, а Канора — 16.

Грушми ся платило и за зимлю. Тота сума промірно єден мадярськ?й форінт вадь 50 ?райцарюв б?ла. Сесю дань платили и кинизі, айбо они ниякі иншакі повинності не мали.

Окрем сєго кмиті долин? Вічі повиновали ся содержати біреша из возом діля панства. Што сесе значило, видиме из свідчиня сасовськ?х: *«Дусинськ?й округ мункачського панства чет?ри вол? купити повинує ся из возом, плугом и до воза валушин?ма приналежностями. Ид сєму біреша прияти и платити го повинує ся. Из того вуходячи годишно кажд?й єден кмить свою часть, сежто 17 ?райцарюв, а жилярь 10 и пувнєго заплатити довжен. Пов?сие того, село на содержання сєго сільського біреша у натураліях повинує ся дати дві пожуньські¹⁸ мір? жита вадь мішанк?,¹⁹ а на зимулю бірешськ?х волув два воз? сїна.»* Аж б? вол? здохли, остаріли, заблукали, жертвов вовка упали, вадь мор б? їх забрав, нов?й ярьмов?й скут требало намісто того купити.

¹⁶ Váltóforint = 40 ?райцарюв.

¹⁷ Rhénes forint = 60 ?райцарюв.

¹⁸ Пожунська міра = 62,6 л.

¹⁹ Мішанка жита и пшениці.

Уд повинности держаня біреша и волув мягша б?ла повинность удкупити ‘суху корчму’. Панству ся б? не вуплатило держати корчм? по друбн?х селах долин? Вічі, зато, хоть паленку варити не дозволяло, удкупно за ‘суху корчму’ зберало. Из каждого телекового кмита по-по 9 ?райцарюв, из жилиря 4 и пувнёго. Не у каждум селі. Б?ло да?де за ‘суху корчму’ лем по-по 8 ?райцарюв, а з жилиря 4.

Платили кмиті и за млин, за кажд?й еден поокреме 1 ринськ?й форінт и 40 ?райцарюв. Сесе лем там б?ла серьёзнійша сума, де б?ли 3-4 вадь онь 8 млинув у хуснованю.

Постоянн?м доходком панства б?ла и ‘бируська дань’. Сеся у тому стояла, же при каждум збераню дани, панськ?х повинности, бирув мав даяку опреділену суму придодати у доходок панства. Коли зберав дїжму, удкупно за свині, за сїно, за пчол?, за ‘суху корчму’ итд. мав дати панству по-по 12 ?райцарюв, видав, намісто на тот час удумераючого реппатісум’а. У часі струн?? — збераня двадцятин? з овиць — сеся сума пуднимала ся, правда, до одного ринського форінта и 5 ?райцарюв.

Горіспомянуті повинності вшиткі жителі платити мусїли, сума ся могла вух?лити майв?сше на 1-2 ?райцарі на одного жителя, иншак всі служб? булше-менше еднакі б?ли, бо властничков т?х вшитк?х сел б?ла фамілія ?рофа Шенборна. Діференціяція ся чинила по урбарськ?х об?стях лем никаючи на маєтність, на число держаної тягної марг?.

Б?ли, вшелияк, и такі повинності, котрі скапчані б?ли из містн?ма данностями, из природно-землеписн?ма особішностями. Приміром, у *Сваляві* збераня лісков?х орїхув и по-по 25 ?райцарёва дань на жириня. Подобна, лем уд всяк?х доходкув независима дань б?ли мотузові гроші. Сесе, правда, невеликі гроші б?ли, годишно 1-2 ?райцарі (у *Сваляві*), айбо зато ре?улярні и независимі уд права держати конопляное поле, бо тото жителі удкупали даванём міхув. Сесе б?в давн?й об?чай, котр?й давав додаточн?й доходок справникам. У *Сасовці* и *Сваляві* любили и уддавнудавен держали об?чай хмілёву дань изберати. Про мункачську и

чинадієвську пивоварні годишно каждое кमितьськое домуство мало назберати у лісі дас пув пожуньської мір? хмілю.

У *Нелітині* жителі платили за право вольного р?барьства годишно 3 ринські форінт? и 6 ?райцарюв. На притоку Вічі и Латориці могли за того р?барити, кулько хотіли. Не можеме ани ганути, як?й из того хосен мали жителі села. Лем туюлько знаєме, же у спомянуту суму б?ли включені 6 ?райцарюв перової дані (pennaticum), котру декрет? уже давно заказали б?ли зберати. Жителі *Нелітина* платили дань за др?ва, правда, натураліями. У *Нелітині* и *Сваляві* справник? панства зберали дань на гаєв?. Коло пудгорянського перевоза, аж подаколи требало правити гаюв вадь ладик, тогд? зберали из каждого об?вателя по-по 3-4 ?райцарі. Зато пак, правда, задарь могли хусновати на ріці перевуз.

Туй пораховані ?райцарі, форінт? налатати нелегко б?ло у долині Вічі. Не мали роблю, садовину, зеленину, котрі б? спіняжити годн? б?ли. Робот? не б?ло наблизь, и фурманков ледв? дашто мож б?ло заробити. Не нав?кли ани суль возити. Не знали ани угля, ани вапно палити, ани деревляное нарядя правити. А кой б? и знали б?ли, та и так не б?ло пяцового міста коло них недалеко. Тогд?, 1773-го года жеб? дашто продати вадь купити до Мункача вадь Чинадієва требало ся везти из возом, майменше на 3 міл? землі. Туд? и назад забрав лем путь еден динь. Сяка незаходна закутина у Бога за плечима, запертость уд світа, уд главн?х дорог несла и дашто добре. Лем каммай рідко приселили, вслашили у сесі села войсько, такой ни?да не брали ?аздув у форшпан?. Не робили ?аздам шкоду катун?, ани їх не убідали. Сеся ліпшиня тогд? у біду ся перевернула, коли при так?х слаб?х возможностях заробити гроші мусай б?ло, прото, державі заплатити военну дань.

Сись образ, намалёван?й из кमितьської каждоденности отвярат нам архаичн?й світ, світ могуч?х пралісув, в?сокогорськ?х паствищ, до літа засніжен?х, бесплодної землі, майже нестерпим?х повинности перед панством. Світ, де про майменші перемін? треба десятиліття, світ куда щи й вуязаня

и полегот?, даровані декретом Марії Теризії 1767-го года, дуйшли лем года 1773-го и то лем про тото, жеб? сесі минутні излегшиня зась могли вучерповати уже уд 1775-го года. За сесі бесплодні зимлі, за ‘оку ласкав?й вид’ долин? Вічі, за щидрі пасла, за лук?, што родят добру траву, за чисту водичку к?рниць и поточкув, за воздух, просочен?й пахотов смерек? и бука, за нерушен?й патріархальн?й покуй, за удаленость уд світа, за скуп?й фалат хліба — видиме, чувствуєме — файно заплатили своим панам кмиті сёго відика. Віровали б? сьме, ож урбарська ре?уляція спозначно излегшила їх тирх?. И благословляли за нії добру королицю. Лем тото не стямили, же куртоє излегшиня ограничило ся на час лем єдного-двох десятилітій, єдного покоління, бо як запановав у Мункачськум и Чинадієвськум панстві утілітарізм, вутіснили поступенно жителюв сел из лісув, из полонин, из лазув, и так животн?й простур їх скукурінчив ся на тісно вумірян?й телек, на 12-24 коблову²⁰ ниву, на 9-16 кусцёв?й косалув, на сільськєє паствище, и так истратили право хусновати млин за 1-2 форінт?, носити из ліса кулько треба дерева, за 3 форінт? р?барьство, и вшиткі тот? хусн?, котрі так мудро не прозрадили урбарськ?м комісарям. Запер ся довкола них світ, и удколи ліс?, корчм? уддали до аренд?, удколи прийшли на тото справник?, як мож ищи булш?й хосен вутягти, даючи ліс до аренд?, упало на долину Вічі, на єї об?вателюв скоро поступаючєє охудобнїня, котрого послїдк? пак изгодя, у часі дуалїзма стрясли політиками, публицистами, соціо?рафами, бо на тот час уже худобность и пропаданя сел у долині Вічі ‘засвітило’ уже онь до пештського парламента.

Чуж?й землепан и лачность комор?, думаючі лем за прям?й хосен, на так?й путь нагнали русинського селянина, у кунци котрого чекала на нёго лем безнадійна жеброта, голод и удвандрованя.

Закон? 1848-го года, вуслобожиня кмитюв, лем посятили такєє положиня. У цілуй державі, а туй щи май, практика розділїня землі родила неволю. Вуслобожиня

²⁰ Кобел = туй 1200 квадратичн?х сягув.

кмитюв давало право дустати урбарськ?й телек, котр?й уже и так б?в розділен?й меже дакулько родин. По конечнуй истраті у току десятилітій все малівш?х хусновательськ?х и об?чаєв?х прав тепирь уже закон посятив право панства на могучі ліс?, полонин?, паствища. Из того вук?рлюючу ненавдяченость об?вательства дакотрі історик? пробовали вказовати як антимадярську неволю. Жеб? своє никаня пудперти и фолклор похусновали як ар?умент. На кунци столітїя родило ся много так?х народн?х (?) співанок, котрі вусміюют Кошута и ёго воякув. Автор сих рядкув у своуй роботі *Vірн?й народ Кошутув*, врученуй 150-й годишници революції, доказав, же тот? текст? сут вутворами комісн?х хормайструв галичськ?х цісарськ?х полкув. Сут меже нима такі, што набрані польськ?ма (!) буквами и напечатані у Кракові. У даяк?х немешськ?х фаміліях сохранили ся сесі писаня, та їх ото ‘вунайшли’ ривні фолклоріст? через пувстолітїя.

У реальности 1848-1849-го года Русин? воєвали ведно из Мадярами за слободу. Якмай значуца б?ла роль русинської інтели?енції у популярізації ідей революції. Дух, што появ б?в у тот час воспитаникув ун?варської грекокатолицької семінарії добре передан?й у співанці, котру самі склали и напечатали на впл?в Петевфієв?х вершув: Гет ужерачув до гроба вже! / Край наш вольн?й и народ буде! / Австрія не буде паном туй — / присягнім, же не даме ся юй! (“*Le a zsarnokot a sírba le / Szabad hazánk és nemzetek! Uralni téged Ausztria - / Esküszik, hogy nem fog soha!*”). Сись дух и ділом потвердили. Пуддержані своима попами, до?дседного стали у шор? оборонителюв утцюзнин? и достойно прияли и кару, коли революція б?ла задавлена. Меже героями войн? за слободу мож спомянути Андрія Андрійковича, котр?й мав рішителну роль у побіднум закончиню мункачськo-пудгородськoї битк?, Михайла Бачинського из Бачина, силацькoї постав?, подобного на Кініжія²¹ хлописка, котр?й по бесчислен?х

²¹ Пал Кініжій — ле?ендарн?й герой, с?н млидаря, што став воинськ?м везирём у часі короля Матяша.

битках исклав голову на полі боя. Обоє б?ли грекокатолицькі семінарист?.

По своєю участці у революції Русин? не дустали нияку помуч, котра б? могла улагодити їх все гуршое соціальное положиня. Лем помножило ся корчм, бовташув, лихварюв, што своима дорог?ма поз?чками куповали и будучность русинської селянської родин?. Такі пудьятя, як основаное 1877-го года *Вирхнётисайськое общество пуднор? домашн?х пром?слув*,²² и при активнум інтересі містн?х новинок, не принесли, не могли принести прінціпіальн?х перемін у ?аздустві. Не случайно пак великі габ? америцького удвандрованя забрали множество русинськ?х земледілцюв. Практичні пудузятник? и з того взяли хосен. А?ент?, які перевозовали удвандровальські ?руп? лем за файну суму соглашали ся реалізовати америцьку снию. Се нераз привело фамілію на край упадка, бо лем цінов жертвеної помочі сородникув могли зобрати суму, котру потребовали на удвандрованя.

Много булшое значиня мав план ?аздусько-обществен?х пудьять, ор?анізован?й грекокатолицьков цирьковлєв. Мункачськ?й єпископ Юрій Фірцак на яри 1897-го года зобрав парламентськ?х депутатув уд жуп Ун?, Бере?, У?оча и Мараморош и подержали нараду, результатом котрої б?ла памятна нота, котру передали дот?чн?м урядам. Туй спомянеме лем дакулько важнійш?х точок сєго детального плана. Уд міністерії культув жадали ор?анізацію бесплатн?х ?аздуськ?х курзув, дїтськ?х школок и сиротинцюв. Уд міністра торговлі чекали пудьять в одомашниню ткачества и домашн?х пром?слув (як видиме, и давнійше уже б?ли такі пудьятя!), ставляню дорог, ре?уляції річок и м?тн?х полївок на даякі товар? денної потреби. Уд міністра вднукашн?х дїл просили ограничити галицьское привандрованя. Надїяли ся на помуч земледілського міністра у ре?уляції паствищ (се щи довг 1848-го года!) и фаховому вуліпшиню нив. Накониць, уд міністерії фінансій просили

²² *Felsőtiszavidéki háziipart terjesztő egyesület.*

справедливо посудити дані и застачити доступні поз?чк?.

Волода, котра и перед т?м пудперала просьб? грекокатоликув, основуючи ся на суй пам?тнуй ноті, зачала так прузвану ‘верховинську акцію’ и як исп?тну площань опреділила сваявськ?й округ бережської жуп?. У наш час майбогаті податк? за верховинську акцію содержит изгядованя Ёвжефа Ботлика, появеноє у томі *Egestas Subcsarpathica*. У чоло акції став Едмунд Е?ан.

Добр?й економіст и знаюч?й довг чоловік из великов амбіцієв пустив ся до работ?, и через гуд по переданю памятної нот?, на яри 1898-го года зачала ся практична робота. Едмунд Е?ан унаяв уд панства Шенборна на 15 літ 12 622 голд? и розділив меже 4 303 фамілії из 41 села, котрі ся приголосили. Жеб? популяризовати модерное и горському відику соудвітное ?аздованя, основав три вказові ?аздуства, а 1899-го года у Нижніх Верецьках ор?анізовав за шість т?жднюв держач?й ?аздуськ?й курс про пудкарпатську інтели?енцію.

Про розвуй скотарьства дав ?аздам на дуже добр?х поз?чков?х условиях 1 600 коров и 500 расплодов?х овиць (став? худоб? на Пудкарпатю при пудл?х ?аздуськ?х удносінах и удсутстві условий про скотарьство за послідні сто, сто пятьдесят літ дуже ся погубили). Жеб? змягчити безроботя 500 робутникув наяли на ставляня дорог.

За три год? ся росширила сїть поз?чков?х дружеств, котра діятельством своим убгорнула вшиткі села округа. Лем за пувдруга год? булше ги на 50 000 корун поз?чок вовтовали 484 своим членам. Фактично сесе діятельство на дисять годув опередило сїть дружеств Гондя,²³ котра ся изгодя росширила на малярськ?х теріторіях!

По зачаточн?х успівах акції Едмунд Е?ан предклав росширити єї на Хуст у Марамороши и Велику Березну вадь Перечин в Ун?у.

Верховинська акція казила животні інтерес? дотогд? на русинському народі паразітуюч?х торговцюв, корчмарюв,

---

²³ Hangya =мурянёк

лихварюв, котрі уд зачатку аґресивно на нїї реаґовали. Грозили робутникам, котрі у ній участковали, у Вирьхній Бґструй, де пуп предсїдник позґчкового дружества бґв, булшераз пудпалили фару, попадю ножом порїзали, накониць, 20 септембра 1901-го года Едмунда Еґана, котрґй ся вюз до Унґвару, пиля Лазув забили. Ёго память народ благовінно сокотит, прото памятник, што стояв на місті ёго смерти, у недалекуй прошлости, яковґ позад причинґ росшириня дорогґ — щез.

Хоть смирть Еґанова велику страту знаменала про росшириня діла, акція ся продовжовала. 1911-го года уже дас 21 000 голдув розділили на аренду 3 063 ґаздам из 66 сел. Ведно из тґм 6 000 катастровґх голдув конечно перейшло у властность ґаздув и сел. При позґчковґх дружествах появили ся и конзумні складґ товарув. У тот час на Вєрьховині бґли 143 позґчкові дружества и 77 конзумнґх складув. Позґчкові дружества мали 35 819 членув и уставный фонд 2 577 580 корун. Сума позґчок, уданґх членам перевґсила 6 міліонув корун. Зачали давати бесплатну правницьку помуч, помагати из улїпшинём паствищ и лазув, из куплєв расплодового скота. Формґ школованя, котрі Еґан лем на пробу орґанізовав бґв, зробили реґулярнґма, зачали участковати в орґанізації сезоннґх робот про Русинув на Низині.

Вшиткі сесї акції зоперла война, у котруй Русинська Крайня стала ся боищом, а пак прилучиня ид Чехословакії.

Сімбол русинської общности — грекокатолицька цирьков

Як б?сьме не оцінёвали ?енез русинства, документально потвержен?м є факт, же перва віра сёго масива славянського жительство б?ла поязана из восточнов цирьковлєв. Вопрос віросповіданя ранного славянського жительство не стоит, бо сеся 'лісна' погранично-стражна людность независимо уд етноса упол?поганська б?ла. Поп?, котрі при дворі Ержії Локетек²⁴ б?ли и котрі знали казати и по славянськ?, приналежали ид чину домініканув, они могли б?ти вандрувн?ма казателями, айбо и місіонарями.

Русинські привандровалці, частєв ор?анізовані, частєв поокреме приходячі, лем якмай рідко привели из собов школованого попа. Телек, на котрум пуп сїдав, часто дустав уятя испуд дани. У кождум панстві тото ся иншак рішало, но часто наслідувати так?й телек не мож б?ло. Каждая община пудля свої можности будовала молебницю вадь цирьков, на дакульк?х містах б?ли они значущої архітектурної цінности.

У прінціпі приселник? належали пуд юрисдікцію тої епархії, из котрої прийшли б?ли, айбо на практиці здаленость, непроходні дорог? и не на посліднум місті писані и неписані закон? волод? нової держав? сесе чинили невозможн?м. Перв?ма церькун?ма центрами русинства монаст?рі б?ли. Много їх ся появило у Марамороши и Бере?у, меже перв?ма из перв?х учинив ся по часі мункачськ?й василіянськ?й монаст?рь на горі Чернек. Сись монаст?рь б?в при майважнійшум пануючум центрі крайні, мункачському замкови и, видав, при ёго пудпераню, гожиною стало реальностєв, же монаст?рь росширив свуй авторітет на вшитку крайню и по часі из нєго вчинила ся епархія.

Образованя епархії, як тують иншоє у русинській історії овито фатєлом мног?х ле?енд. Меже нима тоту, же Теодор Коріатович, як суверенн?й пан крайні основав

---

²⁴ Ержія Локетек (1300-1320-1380) — дівка польського короля Локетка Владислава. Мадярська королиця, тритя жона мадярського короля Карола Ровберта уд 1320-го года, мати далшого мадярського короля Ласлова Великого.

монаст?р?ь, сміло можемо удверечи. Можемо ся согласити и з т?м, ож епархія не єдн?м конкретн?м фундаційн?м листом ся установила, ай як результат розвоёвого процеса. Се б? ся злагожовало и з т?м, же листин? сперву споминают протогумена лем як гумена мункачського монаст?ря, а онь уд середин? XIV. столітия наз?вають себе ведучі монаст?ря єпископами. Александер Бонкало тоту точку кладе на 1439-й гуд, Антоній Годинка на 1458-й, а Тівадар Легоцьк?й ши скорше, у 1880-х годах, наз?вав 1491-й гуд. Меже сима точками яло б? прияти волій перву, бо она появила ся по майсвіж?х податках. Александер Бонкало у моно?рафії *Русин?* наз?ват первого гумена монаст?ря, отця Лукача, котр?й у літах 1439-1445 сповняв єпископські довжності.

Юрисдікція єпископа мункачського б?ла тогд? дуже слаба. Законодательство держав? у тот час розколну восточну цирьков не признавало за руноправну. Власть монаст?рського гумена все ограничовало добре вадь злоє удношиня пана мункачського замка. Майпаче, у добі Бетленовой, пак Раковцієв?х, сежто у ціле довгум часі, капітан мункачського замка ?елшейськ?й²⁵ Янош Балін? зайграв величезну роль у судьбі епархії. На зачатку и мараморошські поп? не ладили признати вирьхность мункачського гумена, ай передняком своим гумена грушовського монаст?ря держали. Положиня сільського попуства б?ло тогд? правно и матеріяльно небізувноє.

Уже на зачатку XV. столітия б?ли проб? споити дві цирьковли. Польські грекокатолик? 1595-го года споили ся з Рімом. Сим попуство їх дустало вшиткі привіле?ії, як?м ся тішили рімокатолицькі поп?. Дердь Гомонай Дру?ет, видячи нещастное положиня славянського попуства краин?, пуддержовав ідею унії. По довг?х приготовинях, 1646-го года прийшов шор на ун?варську унію, котров прилучили ся поп? спішські, шарішські, земплинські, ун?ські ид Ріму. Попуство Бере?а и Марамороша, зачим ардяльські князі унії ся сперали, до года 1745 убставало у православнуй вірі. При сёму Русин?

²⁵ ?елше =н?ні Нір?елше у Заповчу.

мали двох єпископів, єдного грековосточного, а другого грекокатолицького. (Майлюбоп?тно, же при сую двуйнистости даколи оба єпископ? б?ли єднов особов, точнїйше стояли у чолї обох важнїйш?х монаст?рюв!)

По унії грекокатолицьку цирьков пудрядили я?ерському єпископу. Школованя попув ор?анїзовали у Я?ерї и Нодьсомбатї (Тирнаві), у рїмокатолицьк?х семїнаріях. Изгодя дуставкашое туй дуже серьєзну пудготовку попуство стало главнов силов у змаганях против я?ерської вирьхностї. Бо такой за унієв рушила ся тверда вуйнянитва за вирьхность над грекокатоликами, жиюч?ма на южн?х обочах Карпат. Ледв? што минуло два десятилітїя по ун?варській унії, як єпископ хелмськ?й появил ся у Рїмі (фактично на просьбу с?на Софїї Баторїй, Ференца Раковція І., великоможного пановника мункачсько-чинадієвського и маковицького панств), жеб? и в інтересї укрїпиня правосил? свої єпархїї домагав ся назначиня такого єпископа у Мункач, котр?й б? не б?в пудряден?й Я?еру, а через нєго Естер?ому. Рїм удклав рїшиня и запросив свого віденського нунція, через котрого дуставкашонтрар?ументацію мадярського прїмаша, де говорило ся за спонтаное основаня мункачської єпархїї.

Сята столиця стала перед особїшнов и доста поплетенов церьковно-правнов проблемов. Перв?м дїлом ся мало рїшити, ко має право назначиня єпископа. Сесе муг б?ти

а) князь ардялськ?й, як основатель, а также за об?чаєв?м правом и практиков того часу;

б) за т?м же об?чаєв?м правом и практиков княж?й дом Раковцієв?х, як пановник тамошн?х об?вателюв;

в) цїсарь за правом мадярськ?х королюв;

г) русинськ?й митрополїт, зачим и друг?х уніятськ?х єпископів ун вусячує;

д) сама сята столиця.

Послїднї двї можностї, вшелияк удпадают, бо вусячовати єпископа цирьковли латинського обряда може лем тот, ко ид тому обряду належит, и сята столиця уд доб? Сятого Іштвана не мїшат ся у назначиня єпископів у

Мадярській Країні. Не менше чажкоє звіданя б?ло, же по удб?вшум ся назначиню ко вусятит мункачського єпископа. Россужиня Ріма соломоново б?ло: не рішают нич, ай из того вуходят, ож и не є такої єпархії, сяк у поспис мадярськ?х єпархій, составен?й 1701-го года мункачська не трафила. Се причина тому, же в історії крайні зачала ся єдна чажка доба, коли єпархію справовали самозвані єпископ?, покликані привандровалі єпископ?, адміністратор? из имглавов юрісдікцієв, при тум у практиці убстала двуйнистость єпархії, бо велику часть Марамороша и Бере?а мав пудрядену собі росколн?й єпископ. Характерное про сись час положиня, што б?ло 1648-го года: на западн?х відиках крайні єпископ Липницьк?й сповняв єпископські довжності, у Сукмарі и Заповчу — Монастелі, у столичнум монаст?ри на місто упокоившого ся тогд? росколного Зийкана вубрали Метода, котрого признавав и пановник князь Текелій. Хоть Метод дав ся вусятити молдавськ?м (росколн?м) митрополітом, из уніятами держав добрі взаимин?. Айбо скоро ся вказало, же сєго мало, бо б?в безвідом?й, неук?й и што немаловажно, не знав ся из людьми сходити. Не минути б?ло засяг прімаша и цісаря. Познат?й у мадярській історії из немайлїпшого боку кардінал Колонич²⁶ привюг из Ріма Де Камеліса, родака ?рицького острова Хіос, дуставшого таліанське образование, и 1689-го года єго назначили у чоло мункачської єпархії. Сяк на практиці родив ся прецедент, же пудля наснов? кардінала король назначив мункачського єпископа и тот дале пуд вирьхностєв Я?ера убстав ся. Тогд?, вшелияк, се б?ла лем пуста тітула, бо вшиткі хусн?, котрі на основі об?чаєвого права мав до того монаст?рь, на тот час уже забрали б?ли.

Майже уд зачатку мункачські єпископ? вирьхность Я?ера сперечали. Усвідоменов ся стала сеся розопря меже годами 1742-1766, коли єпископ?, апостолські намістник?

---

²⁶ Ліповт Колонич (1631-1707), кардінал, архієпископ естер?омськ?й, котр?й воспитовав малого Ференца Раковція П., коли го удняли уд матери, Глон? Зріній, намагаючи ся из нєго зробити австрійського вірного пудданика. За Колонича пак ходила пригварька, же хоче из Мадярської Краин? зробити раз раба, пак жебрака, пак єзуїта.

Михаил Ольшавський и Іоан Брадач стали у чолі сього двигання. На успіх прийшли онь из помочов Марії Теризії, котра просила Рим, щоб канонізував єпархію. 1771-го года вусятили первого повноправного мункачського єпископа, Іоана Брадача, што и до того сповняв довжності єпископа. Через два годь, по єго смерті, став у чолі єпархії Андрій Бачинський, великанська творча постава из никаня церьковно-правного, культурного и аздуського. У часі єго тридцятьлітого діятельства резиденція перейшла у роспущеный єзуїтський колеїум (1775-76), рішили ся у повнуй мірі правні и аздуські проблемь єпархії и зачав ся розвуй русинського язька и культурь. Андрій Бачинський майзначуща русинська постава добрь просвітенства. Выводив ся из немешьської фамілії галицького коріня. Отиць му бьв сященик у Бенятині унської жупь. Андрій Бачинський учив ся первиць у єзуїтському колеїумі в Унварі, пак вуходив теологію и філософію у Нодьсомбаті. По вусячиню довжый час служив у Гайдудороу, удть уже каноником трафив до Відня як представитель грекокатолицької цирьковли. Дякуючи вдатнуй роботі вубрали го 1772-го года єдногосло на мункачського єпископа. 1777-го года дустав тітулу дійного тайного радника. Яко первый из мункачських єпископув исподобив ся стати членом вирьхней коморь парламента. Уд 1780-го года и до смерті (1809) жив и робив в Унварі. У послідні годь єго єпископованя унварська семінарія цілком перейшла на латину. Про цирьков заслужив ся вуданєм біблії и катехізма и дуже много зробив, жебь сформовав ся функціональный у широкьх сферах русинський язьк. Єго многосторонні інтересь вказує того, же 1804-го года Єнськое общество мінералогії вубрало го своим членом. Лишив потомкам неоціниму 9000-томову бібліотеку, котра доступна бьла всім интересантам. Єго наступникь бьли вірні народу и цирьковли, в добі возрожиня и революції розділяли долю малярського народа, а в майсмутньх часах аздуського упадку, як видиме, бьли вдухновителями и сторонниками верховинської акції.

Основ? русинського образования и культур?

а) зачатк?

Кидь поникаєме на ?аздусько-общественое положиня, на нелегку судьбу цирьковли, очевидно нам буде, же серьєзн?й культурн?й живот, писемство пудкарпатськ?х Русинув у ранню добу ниякраз не могли ся появили и настати. Переміну, як не чудно, принесло протестантство. Русин?, правда, у старуй вірі убстали, айбо поп? їх уступили ся напору своих вірникув, котрі хотіли жеб? їм так проповідали, як тото протестантські казателі чинят. Діля того зачали хусновати из Польші взяті книг?, у котр?х б?ли так прузвані учительні еван?елия, казаня на сяточні и ярминкові дні, котрі по своєю дяці переробили, доповнили містн?ма бабонами, причтами. Ипен у сєму майбулша цінность т?х рукописув, а также в яз?ку, котр?й зафіксовав тогочасное стояня яз?ка містного жительствова. Шкода, же з них лем дакулько убстало ся, як и з товковань біблії, из котр?х нам доступні дас пувдруга туцт?.

Майпопулярні б?ли так прузвані *зборник?*, том? енциклопедичного характера, што содержали ле?енд?, вершовані повіданя, народні казк?, природописні, землеписні інтересниці, апокріф? на біблійні тем?, так?х дас туцет проштудовали зглядователі. На сяк?х зборниках формовали ся представ? як русинськ?х попув, так и вірникув, тото мітичное світониканя, из котр?м и теперішні фолклоріст? ся стрічают. Інтересні и полемичні церькуні твор? XVII. столітия, меже котр?ма треба пудняти *Tractatus contra latinos et graecocatholicos* (1672-1681) Михайла Росви?овського, познатого ши пуд писательськ?м псевдонімом Андрела вадь Михаил Феодул. Появиня сєго вуйняного твора на оборону старої вір?, руно як и довг?й час задержаня православної вір? мож убяснити учиннов пудпоров ардяльськ?х протестантськ?х князюв и хустського замкового каштеляна.

Поезія сєго часу представена у первум ряді церькун?ма

творами. Май зната меже нима Піснь о образі клокочовському, предметом котрої є штурм Відня (1683) и вуслобожиня Буд?. Непознат?й автор нарікат, же и куруц?, и лабанц? наробили великі спустошиня. Автор ?ерманофіл, видит у віденському цісарєви заступника христіанства. Майлюбоп?тна поука рукописного писемства сєго столїтя, же автор?, віроимо поп?, батьк?, добрі знають мадярськ?й яз?к, помагают собі ним, коли х?бит їм иншоє слово, вадь про паралельное хуснованя. Сесї рукопис? также дают ясно відїти, же яз?к майюжної ?руп? Русинув, долишнякув за минулу четвертину столїтя такой не змінив ся. Сись скор?й період русинського писемства протяг ся и на зачаток XVIII. столїтя, коли цирьков, што дустала свою ор?анізацію, зачала практиковати и ширити розличні форм? урядного, публично-правного и цивільно-правного писемства. З основностєв намалєвав образ писемства XVIII. столїтя Антоній Годинка, пак куртоє убзираня дав Александер Бонкало у своуй малуй моно?рафії. Майточнійш?й аналіз, солідн?й из никаня яз?ка дав, вшелияк, Іштван Удварій, фахов?й лін?віст из Нїредьгаз?. У моно?рафії *Русинськоє (карпатоукраїнськоє) урядное писемство XVIII. столїтя у Мадярськуй Країні* аналізує призначності рукописув, належн?х ид розличн?м функціонально-жанров?м сферам. Указує, же майближе ид народнуй бисїді сут документ? цивільно-правні, докуль в уряднум писемстві мож відїти домінованя церьковнославянського и галичського давноукраїнського яз?ка.

б) просвітенство и доба возрожиня

У середині XIX. столїтя у церькунум писемстві дає ся відїти специфічна злука елементув літературн?х и народн?х. За сим проявлят ся тенденція ид чисто церьковнославянському вадь новому руському яз?ку, вшелияк, майв?сші результат? у сьом періоді вказує канцеларня єпископа Бачинського, де сформовав ся пудкарпатськ?й майстров?й яз?к, *яз?чіє*, котр?й пак хусновали слїдуючі

два-три покоління інтелігенції. Чистий народний язък продовжував жити лем в окремих регіональних центрах.

Русинське скорописне урядне (канцеларське) писемство появило ся и у печатаних уданнях, книгах, приміром, в Урбаріях, в Общум законї..., вуданум при Ёзефі П., у катехізмах (1801 и 1803). Катехізм из пера Іоана Кутк жили онь до зачатку ХХ. століття. Переуданя и лінгвістичний аналіз сих катехізмів, а также перших букварюв про школ зась є заслугов Іштвана Удварія. У ёго репринті Куткового букваря из 1799-го года, у позаслові, окрем того, же аналізує подобні змаганя за сто літ, зачавши уд епископа Де Камеліса, дає на позур, же третій оглавок сёго невеличкого школного учевника, *наука свіцька*, написаний лемковським говором Земплина, тым язком, што послужив изгодя основов восточнословацького літературної норми.

Основов образования все б в добрий уровень школ. Нараз по унії зачали поразово из державного скарба вадь из спішської комор пудпоровати школованя русинської моложав в Яґері и Нодьсомбаті. Іосіф Де Камеліс, ґенадій Бізанцій и Михаил Мануил Ольшавський помучніма книжками усиловали ся пудняти духовний уровень попуства. Ольшавський організував школу и у Мункачу, де главним держали усвоиня латини. Зато епископ удав 1746-го года у Коложварі пуд назвов *Elementa puerilis institutionis in lingua latina* книжочку, де пуд кождим латинським шориком б в шорик по русинськ вадь церьковнославянськы. Конечное рішиня настало, вшелияк, лем 1776-го года, коли Марія Теризія основала унґварську духовну семінарію, де сперву наука ишла по латинськ и по церьковнославянськы. 1809-го года перейшли цілком на латину и лем даякі предмет давали по русинськ, а изгодя по мадярськ. Хотяй многі дале учили ся в Яґері и Нодьсомбаті, дакотрі у Рімі, Відню вадь ипен Естерґомі, огромна булшина грекокатолицьких попув уд послідної третини ХVIII. століття вуйшла из стін унґварської семінарії. Такойже туй, в Унґварі, учили и канторув.

Ведно з тым, усиловна наука латин не пуйшла на

хосен образованию у материнськѹм язѹцї. Андрїй Бачинськѹй 1798-го года розжалено пише, же вуходивша латинську школу и на попуськоє призваня голосяча ся моложава такой никус не знає народнѹй язѹк. Урвала ся продовжательность меже даколишнѹма попами, што народ учили из зборникув, и новов інтелиґенцієв добѹ просвітенства. На латинї написав своє могучоє історичноє дїло *Brevis notitia fundationis Theodori Koriatovics (1799-1804)* Іоанїкій Базїлович, протогумен чина василїянув. Также збулша на латинї, а частєв по церьковнославянськы, писав унѹварськѹй протоєрий Михайло Лучкай-Поп (1789-1843). Ёго главна робота, *Historia Carpatho-Ruthenorum*, убстала у рукописї, лем переробка по руськѹ появила ся по ёго смерти (1874-1877). Важна и вѹсокого уровня ёго робота *Grammatica Slavo-Ruthena*, котра появила ся 1830-го года у Будї. Из никаня розвою культурѹ материнського язѹка майважнїйша ёго двотомна збирька казань, котра є примїром комбїнації русинського и церьковнославянського язѹка. Горїспомянутї катехїзмѹ и букварї Іоана Куткѹ, основанї нараз на руськум, русинськум и церьковнославянськум язѹках, а майпаче чажкѹй латинського духа сїntax катехїзма, бѹли невалушнї про хуснованя у сїльськѹх школах, прото употребляли ся за сто лїт, и як оцінюють їх, ‘народ ид ним привѹк’.

Доба малярського возрожиня захватила собов и Русинув. Фурт булшу роль не лем в общественум животї, но й у прїватнум играла двоязѹчность. Испозначнѹй представитель сїї добѹ — Василь Довгович (1783-1849), парох лучанськѹй, мункачськѹй, накониць хустськѹй, дописнѹй член Малярської Академїї Наук. Читати-писати научив ся у роднум Золотарєві у Марамороши, уже 13 лїт мав, коли трафив до Хуста, пак до Мараморошської Сїґоти на малярську школу и їмназію. Фїлософію учив ся у Великум Варадї, богословіє — у Нодьсомбатї, на попа вусятили го в Унѹварї. Єднако добрї писав по латинськѹ, по русинськѹ и по малярськѹ. Ёго роботѹ увїдїли свїтло свїта у майавторїтетнїйшѹх Научнѹх Зборниках,

Вирьхнѣмадярськуй Мінерві, Партнерї. ²⁷ Б?в прав?й енциклопедїст, займав ся и музиков и малярством, участковав у реда?ованю філософського словника Мадярської Академії Наук. У своуй автобіо?рафії споминат за 48 латинськ?х, 36 мадярськ?х, и 10 русинськ?х своїх работ. Из них напечатані б?ли лем дакулькі.

На добу возрожїня паде и діятельство братув Дулішковичув, Ивана и Михайла, котроє ся зачало ши в період абсолютїзма. Иван займав ся русинськов історїєв. Главна ёго работа *Историческая черт? Угро-Русскихъ*. Михайло печатав землеписні и народописні работ? из мараморошської Верьховин? меже инш?ма у Хосенн?х Забавах и Научн?х Зборниках. ²⁸

Майбулша русинська творча постава первої половк? ХІХ. столїтя — Александер Духнович. Родак из Земплина, вуходив серидню школу в Ун?варї и Кошицях, пак теоло?їю в Ун?варї. Сперву робив в єпископськуй канцеларни, пак воспитателѣм діти ун?ського пуджупана Петрова, два год? робив у селї душпастрѣм, пак назад трафив до Ун?вару нотарѣм єпископа, накониць, назначен?й б?в пряшовськ?м каноником. Уд 1843-го года при нюм на довгі год? Пряшув чинит ся центром русинського духовного живота. 1850-го года основав Литературное заведение Пряшовськое, котроє, правда, власть скоро закр?ла. Своєв работов змагав ся майнаперед пудняти культуру народа. У єднуй рецензії Іштван Удварїй дає на позур, же скорші твор? Духновича основані б?ли на тогочаснуй мадярськуй літературнуй традиції. У тот час ёго національні представ? искладовали ся из мадярськ?м патріотїзмом. У знамени сякої патріотичної відом? змагав ся послужити свому народу, што му б?в майближ?й. Перва ёго работа, *Книжиця читалная для начинающихъ, Буда, 1847*, богата и розманита, написана церьковнославянськым яз?ком, помїшан?м из русинськ?м. Ученикам ся любила, зачим як яз?к, так и содержаня добрі розуміли. Автор бесплатно

²⁷ *Tudományos Gyűjtemény, Felső-Magyarországi Minerva, Társalkodó.*

²⁸ *Hasznos mulatságok, Tudományos Gyűjtemény.*

розділив дві тисячі еземплярів між учениками. Їго далші книжки, у першій ряді назначені ученикам *Краткій землеписъ для молодѣхъ Русинѣвъ*, як и молитвенна книга, драма, романтична історія из славної прошлости Русинів, вшиткі наміряли ся служити національному усвідомінню Русинів.

Потомки знають його як поета, из його імнемъ поязують дві поезії, котрі ся беруть як русинські гімни. Перша, *Подкарпатскіе Русинѣ*, / *Оставьте глубокий сонъ*, молитва ид Богу, што поправді має характер гімна. Друга, *Я Русинъ бѣлъ, есьмъ и буду*, / *Я родился Русинѣмъ*, верш високого русинського духа, поетичної національної маніфест. Їх будительна сила величезна була, пробудила інтерес русинської інтелігенції ид свому народу и язку.

в) русофілство у другій половці XIX. століття

Мож ся чудувати, же Духнович, позад того, як доказав, ож и народній язком, котрий хушновали уже два століття сільські попѣ, батькѣ, мож літературу творити, сам пуддав ся панславистичній агітації. По руськѣ, вшелияк, не удало ся му нич вартоє написати, истратив рунт. Лишив сись світ 1865-го года, а русофіли тогдѣ взяли його імня на свуй прапор. Не проблема доказати, же русофілство чужоє пудьятя було. Исе знає уд Александра Бонкала до Іштвана Удварія кождий непредузятый фахман, и в принципі сесе мож держати доказаным. Главний організатор капчі між Росією и славянськими народами Монархії бѣв віденський посл, православный священник, а ведно из того агент тайної служби, реакціонер М. Раєвський. Ун розділяв «великий рубиль», посередствовав удвандрованю фахманів и писателів Мадярської Країни, пудпоровав публикації по великоруськѣ итд. Ревно му помагав и юромський православный душпастирь, тогдѣ К. Кустодієв. Руськими старанями многі русинські книжки, што готовили ся у печатнях Будѣ, Пешта вадь Відня, пуд видом 'фахового рецензованя' переписовали на літературний руський язк. Голосники руського стрема між

пудкарпатськ?ма Русинами нараз по смерти Духновича в Ун?варі основали Общество С. Василя Великого. Хоть за цїль собі поклали образования народа, вожаї общества (Адолф Добрянськ?й, Иван Раковськ?й, Віктор К?мак, Кирил Сабов, Александер Митрак) завзят?м русофілством своим уже навперед опредїлили стрем двиганя. Вудали дакулько руськояз?чн?х школн?х книг и журнал *Св%отъ*, котрі лем меже своим кругом росширяли, а дале не найшли читателя. Як дає на позур Александер Бонкало у своєю моно?рафії, уже у первум числі журналу опредїлили про?раму общества: «За красное писемство нам и говорити не є што. Маєме готову розвитку літературу, лем ши не зробила ся наш?м общ?м богатством. Нам не треба творити літературу, як нашї мадярськї брата творили, нам лем ся треба научити тоту, што є... Треба ся змагати, жеб? сьме усвоили уже готовое руськое красное писемство.»

Сяка про?рама самоудріканя общин? мала успїв у минулум т?сячолїтію у Британії, Франції. Што ся т?че предкладаної літератур?, про?рама могла б? б?ти и реальна, аж б? потенціальн?й читатель, народ, муг сись яз?к розуміти. А што ся т?че містної літератур?, літературної передачі специфик? народного живота, тутишні русофілськї писателї невалушні б?ли из руськов літературов ся вурунати. Їх посиридні вадь волїй слабї писаня х?баль што, и то дуже рїдко, заїнтересуют даякого усиловного філоло?а. Проб? из журналами *Св%отъ*, *Нов?й Св%отъ*, *Карпатъ* скоро ся минули пиля недостачі читателюв и передплатителюв. Лем *Листокъ* удавав довж?й час єден из майактивнїйш?х русофілськ?х писателюв, Єв?ен Фенцик (1844-1903), за свої гроші.

У вожаюв двиганя, Адолфа Добрянського (1817-1901), Ивана Раковського (1817-1885), видиме и політичну мотивацію. Адолф Добрянськ?й, єден з ор?анізаторув пражського славянського кон?реса 1848-го года, хотїв излучити Галичан и пудкарпатськ?х Русинув у єдну адміністративну крайню и прото сперву Відню служив, а пак у часї слободительної революції вчинив ся поправдї

проводимарём Москалюв (“*muszkavezető*”): при руськум войську служив австрійськ?м урядн?м представителём. У часі абсолютізма б?в главн?м наджупаном чет?рѣх Русинами населен?х жуп и дарив своим пудтримователям добрі пост?. По вурунаню ши мало пробовав из парламентськ?ма змаганями, айбо недовго перенюс ся до Ильвова, пак до Інсбрука. У творах ёго видиме богату фантазію, яка не бере у позур ани історичні факт?, ани практичну реальность.

Иван Раковськ?й б?в учитель ун?варської семінарії, пак у пятьдесят?х годах у Пешті — офіціальн?й русинськ?й товмач волод?, котр?й закон? и росказ? намісто русинського товмачив на великоруськ?й яз?к. Написав *Руську ?раматику*, б?в права рука Добрянського. Уд 1859-го года до смерти б?в парохом в Ізі, пак не чудо, же туй у два десятиліття до світової войн? б?в центр схізм?, православного двиганя, пудпорованого из Кієва.

Меже їх послідователями треба спомянути Анатолія Кралицького (1834-1893). Без сомнівку талантн?й протогумен ун?варського василіянського монаст?ря у своих повіданях увічнив живот містного народа, тот? повіданя, правда, в ильвовськ?х уданях печатали ся, ськ не могли прямо впл?вати на пудкарпатського читателя. Як історик завзято зберав памятк? містної культур? (спомянїм на куруцькі верші Калмана Талія!), правда, ради народа и цирьковли не здр?гав ся ани перед фалсіфікаціями. Правдоподобно, же *Мункачська Хроника*, датована годом 1458, ото ёго ‘робота’. Ун написав літературн?й твур *Князь Лаборець*, котр?м пак зачали маніпуловати, як історичн?м жерелом.

Меже инш?ма варта спомянути Ивана Сілвая (1838-1913), што пруйшов необ?чн?й путь живота. Родив ся и рус у давнуй малярськуй немешськуй фамілії в У?очи, де у тот час ши б?ло колимбавое хуснованя яз?ка. Зачав пробовати свої сил? у літературі у тот час, коли абсолютізм удсував малярську культуру набук. Сесе и ёго грекокатолицька віра вели го раз на попуську дорогу, а пак ид тогд? пануючому русофілському двиганю. Пуд псевдонимом Уріил Метеор став

ся майплоднійш?м пудкарпаторусинськ?м писателём XIX. столїтя. У своєм животописі доста ся прозрадив: «Въ начал%о 60-хъ годовъ мое в%од%онїе въ русскомъ язык%о было еще недостаточно. Оно ограничилось простонароднымъ говоромъ. Если я принимался читать книгу, писанную на литературномъ язык%о, въ ней встречались слова, значенїе которыхъ я вообще не понималъ, или только догадывался о значенїи оныхъ; если я желалъ что нибудь изложить по русски, то прежде долженъ былъ составить по мадярски, и то самое переводить на русскїй языкъ; но и тотъ переводъ выходилъ крайне неуклюжимъ, тяжелымъ и исполненнымъ мадяризмами; а что относится к произношенїю, о соблюденїи ударенїй покам%ость не могло быть и слова.» И при такуй слабуї ‘руськости’ вун побурює ся, же є «и донин%о немало людей, отдающихъ предпочтенїе простонародному говору надъ литературнымъ языкомъ, основываясь на томъ предположенїи: будто бы образование и развитїе литературы должно исходить изъ живаго народнаго говора».

Уже спомянули сьме Єв?ена Фенцика, говорячи за ёго Листокъ, айбо мусай щи и тото додати, же вун щи єден творитель ле?енд. Написав поему *Корятович*, подобну твору Кралицького Князь Лаборецъ. Александер Митрак (1837-1913) мав поетичнї амбїцїї, айбо видячи ограниченость яз?ка дав ся на составиня словника. 1881-го года за свої гроші в Ун?варї вудав *Русско-мадярскїй словарь*, из котрого три т?сячї е?земпларув даровав Обществу С. Василя Великого. Обернен?й *Мадьярско-русскїй словарь* вудали лем 1932-го года.

Хоть и днись меже Русинами многї сєсю русофїлську ?арду честуют як великанув мїстної культур?, судьбу сєго двиганя, творув ёго участникув опредїлив тот факт, же не мали они живого ст?ка из народом, из народн?м яз?ком. Мож честовати їх личну позїцію, айбо їх лїтературн?й внесок б?в лем другоряд?й. Наперек сєму, щи на зачатку чехословацького перїода русофїлськ?й стрем б?в у публїкацїях опредїляюч?й, хоть и не мав пуддержк? русинської людности, грекокатолицької цирьковли вадъ значн?х партїй.

Мадярська волода любила б? б?ла перемїнити сєсе нестерпноє положиня и зато, зачавши из школства, бїзовала на Ласлова Чопея составиня школн?х книг. Яз?к сих книг

поправді близько стояв ид народному, а главное пом?шлиня б?ло, жеб? потовмачити на русинськ?й яз?к тот? учевник?, што тогд? ся хусновали. Волода зачала вудавати и єдну новинку пуд назвов *Нед%оля* (1898-1919), а уд 1886-го года в Ун?варї вуходив русинськ?й часопис *Наука*. И меже писателями такі б?ли, што давали позур на народное образования и писали народн?м яз?ком. Юрій Жаткович (1855-1920), душпаст?рь из Стройн?, котр?й б?в автором доцїле фахов?х історичн?х работ, написан?х по малярськ?, дакулько повідань появил по русинськ?. И Ав?устин Волошин, котр?й ся прославив своєв пuzднїйшов політичнов ролєв, зачав свуй літературн?й путь як писатель-народник. Вун реда?овав Науку и 1907-го года опубліковав єдну доброго уровня ?раматику.

г) чиста к?рниця народної культур?

У сьом періодї ид народнуй культурї май ближе стояли жанр? и прояв? самої народної культур?, основанї на розличн?х фолклорн?х формах. Відїли сьме, як уже скорше світ народн?х віровань проявив ся у зборниках. Александер Бонкало вказує и на тото, же пиля удсутности образованої аудиторїї, читательської цілови, у русинськуй народнуй поезїї не б?ла така своєфайтова цензура, котра у малярськуй історїї впл?вала на твор? духовної культур? малярського народа. Ипен зато сесї отворинї, без майменшої нещирости твор?, народні балад?, баї, казк? много што можут повісти нам из русинської прошлости. При зачатках збераня русинської народної поезїї стояли малярські етно?раф?. Етно?рафичні работ? перв?х зберателюв: Тївадара Легоцького, Михайла Фінціцкого, Антонїя Злоцького, Калмана Жатковича и др. — появляли ся майбулше у малярськ?х фахов?х журналах и публікаціях. Не случайно, же ун?варська секція Малярського Народописного Общества образовала ся уже 1891-го года. Цїле обективн?й и все готов?й на діскусїю Александер

Бонкало у своєю монографії, говорячи за народні співанки, балади, и сам ся пуддає їх замані, лірично говорит за сесі співанки и за оживаючі з них образи русинських відикув и Русинув. Дає на позур, же из сих співанок мож увідіти аздусько-соціальне положиня русинського общества. Характерно и тото, же з них можеме познати такой вшиткоє ростиство и звірядь Карпат и тот землеписний регіон, у котрум Русини, де роботу глядаючи, де як катуні, де як слуги орієнтовали ся, гикой дома. Майкрасші у русинській народній поезії балади и баладичні співанки. Говорячи за русинські історичні співанки, припоминає нам, же герої туй сут не из української історії, ай король Матяш, Раковцій и Кошут (онь сесе посліднеє май інтересно, тадьбо знаєме, як даякі изглядователі ипен тото пробовали доказати, же у русинській народній поезії сут мотиви неприязности супротив Кошутуви). Як лакутку удцітуєме єдну, по мелодиці куруцьку співанку, што має и пуднійші елементи, котру и Бонкало достойно увагає держав.

Мадяра истискли,
Німця пуднимают,
На слободі наші,
Криво позирают.

Утцюзнину нашу
Німці потоптали,
Вольності-слободі
Гет уд нас забрали.

Польшу потрепали,
Мадярську Краину,
Менше нас честуют,
Ги тоту звірину.

Сесю історичну співанку типичноє числит и Дюла Ортутай у своєю роботі *Русинсько-мадярські поязаня у народній поезії*. Бонкало доточноє сякких співанок твердит, же козацькі и великоукраїнські мотиви проникли за Карпати лем у майнедавнум періоді. Зато жалустнеє тото змаганя из совітської доби, котрим ся старали доказати ипен супротивнеє.

Робота Ортутая вказує и множество инш?й паралелій, што яжуг народну поезію Русинув ид історії Карпат и Дунайського поріча. Народописні податк?, курті приповідк?, співанк?, повістк?, подані автором, май непосредно и ліпше гикой політична ар?ументація доказуют, же русинськ?й народ, хоть и ограничен?й етничн?ма границями свої вутцюзнин?, перейшов єднов історичнов дорогов из народом мадярськ?м и в прінціпіальн?х моментах прошлости и наперек антимадярськуй пропа?ації стояв по боці Мадярув.

Ортутай, удкликуючи ся на Годинку, констатує, же в історії русинства ачий майрішителн?м часом б?ла доба куруцька. Годинка пересвідчиво доказав, же у часі слободителної войн? кажд?й тритій Русин став у шор? Раковція, и без малого половка из них пожертвовала свуй живот за ідею мадярської (а при тум и русинської) слобод?. Сякоє не годно пропасти без памятк? у народнуй відомі. Тай зуправд?, у смутн?х, упал?х пословицях сєго народа, што мав нележку долю (*Буде, як Раковцій прийде: сежто ни?да*), руно як и в ле?ендах за будушлуючого князя (вадь с?на му), котр?й колись-то прийде дому — жие тото пониманя, же сеся слободителна война за них, за худобн?й народ точила ся. У три год? по смерти князя, 1738-го года, на сїверо-восточнуй Вєрховині розгірило ся, же Ёвжеф Раковцій, с?н князюв, дому вернув ся и ходит перебрат?й меже людьми. Воздух? ся нагріли, нещастн?й люд из надїєв ждав, а нові землепан? и собі у каждом торговцю, подорожнику віділи куруцького а?ітатора. Дюла Ортутай меже повіданями майславнійшого приказовача Михайла Федича — што б?в русинської пород?, айбо родив ся уже у мадярськум окружиню, зашто споив фолклорн?й світ обох народув — найшов ле?енду за скр?ваючого ся Раковція и за тото, як го прозрадили. Бо народна відома живит ся не значущ?ма історичн?ма датами, ай вічн?ма истинами, што скр?вають ся за історичн?м діянєм. Ортутай нам подає и русинські повідк? за короля Матяша, указує їх поязаня из локальнов історієв. Чудно, же й Ортутай прияв тоту думку, што ся росширила уже у нашум століттю,

гиб? удносин? русинського народу и Кошута уже не б?ли такі непохмарені. Сяк зато стало ся, бо мадярськ?й етно?раф не знав тот уже горі спомянут?й нами факт, же рекомі антикошутувські русинські співанк? дали б?ли написати у цісарськ?х галичськ?х полках, а в нашум століттю історик? и фолклоріст?, што стратили нерозр?вну поязь часу, найшли їх и удцітовали из них. Ведно з т?м, Ортутай найшов у русинськ?х співанках, котрі подав, признаня мадярського вітязьства, чувство общности, зато роспур тот лем излудн?й, т?м булше, же у русинськ?х народн?х співанках, найме у катунськ?х, зась лем видко прояв родинської душі.

Ортутай у курту минуту примириня щи оптиміст. Кличе на помуч дух Едмунда Е?ана, Мікловша Барт?, Ендре Одія, тужит по такуй Мадярщині, де буде панувати дух слобод? и соціальної справедливости, пуд котр?м ся з?йдут ведно мадярськ?й и русинськ?й народ?, вірні народ? Раковцієв?. Їх судьба, вобще судьба Мадярської Краин? зависит уд того, ци реалізує ся тота туга. Історія — ги нераз перед т?м — и н?ні зрадила не лем сесі два народ?, но и вшитку розлогу сериднє-восточної Европ?. И будьме щирі: сам Ортутай не убстав вірн?й сим ідеям.

Ласлов Варій Фабіан, аналізуючи зобрані ним балад? из періода по 1945-м, занимає ся товмачинєм фолклорного покладу на мадярськ?й яз?к, новочаснов типізацієв баладного матеріяла, аналізом систем? мотивації. В опублікован?х ним зборниках силно ся дає вчути того наміриня, жеб? сись етно?рафичн?й матеріял удокремити уд ёго сериднєвропейського контекста. Из робот? Ласлова Варіє Фабіана видиме, же сесе лем исчасти ся му повело. Пиля т?х впл?вув, што поправді уддієвали из-за Карпат, вшеляк, не чажко ся находят западноевропейські поязая — беручи порунаия из родинського умільського жанра — одомашненость туй, у світі ?отик?, зудт? привандровал?х тем. Окрем сєго, видко муцн?й впл?в мадярського фолклора (хоть зборник? намірено убминают теріторії из мішан?м жительство!) и проникнутя мадярського яз?ка у тот архаичн?й вадь и

новочасн?й текстов?й матеріял, котр?й творит майціннійшу часть русинськ?х народн?х балад. Сесі знак? т?сячолітого ведножитя природні и взаимно богатят культур?.

Што ся дот?кат музичного матеріяла, уже Иван Гарайда, значуща постава Пудкарпатського Общества Наук, оцінюючи єден зборник співанок, давав на позур, же у сую крайни вказує ся даяка двуйнистость. У восточнум куті пануют мелодії колом?йкові, докуль май на запад характерно мелодичное співаня. Сесю двуйнистость признавала и єдна из перв?х изглядователёк русинської народної музик?, др. Марія Патакій. Она зазначат, же на русинськ?х церькун?х співах відіти восточн?й впл?в. Ведно из т?м меже розличн?ма конарями русинського народного умілства ипен народна музика прияла до ся майбулшое мадярськое уддієваня. Оно, прото, взаимное. Бийла Бартовк, родак сєї крайні, у своєю поруналнуй роботі, при котруй зобрав дас сто мелодій у пудкарпатськ?х русинськ?х селах, установив тото, же мадярські кондашські новт? появили ся на впл?в колом?ёк и розвили ся у вербункошну музику. Кидь ид сую ар?ументації додаме тото, же ведно йшли воєвати, ведно служили у войську, контактовали як ?азд?, скотарі, твержиня Бартовка щи булше видят ся прав?ма и дустают *характер історично-розвоєв?й*. У новійшуй добі мадярські народні мелодії дуже силно впл?ли на твориня русинського мелодійного богатства. Як указує Філарет Колеса у зборниках русинськ?х (1923) и галичськ?х (1929) співанок, сорок процентув пудкарпатськ?х співанок сут мадярської пород?, щи й за Карпатами так?х співанок є до двадцять процентув. Мадярськ?й впл?в відіти у закончинях мелодій на покручен?х мадярськ?х приспівках. Часто мадярська мелодія из друг?ма словами, из другов функцієв появлят ся у русинськум фолклорі. Окрем сєго, сут такі русинські мелодії, што инш?ма своима знаками (пурван?й рїтм, новое мадярськое вединя мелодії, мадярськость музики итд.) вказуют родинство из мадярськ?м фолклорн?м богатством. Окрем спомянут?х воинськ?х и ?аздуськ?х общих условий помагало сєму и тото,

же у часі вурунаня об?чн?й б?в сезонн?й удход на жниво у Низину.

Хоть у чехословацькум періоді робота збігл?х уд комунізма емі?рантув при чискуй пудпорі принесла из собов пробалованя ширити восточну музику на Пудкарпатю, она дала лем оманливі результат?. У куртум часі автономії Руської Крайні научна ?арда, што ся ?руповала довкола двояз?чного часописа Зоря-Најнал зробила велику роботу и на ниві музик?. Варта спомянути роботу композітора, зберателя и аранжера народної музик? Дезідера Задора, што продовжовав Бартовкову школу. Ёго зглядованя *Колом?йк? у русиньскуй народнуй поезії* появило ся у спомянутум часописі 1942-го года, а в соавторстві из Юрієм Костюком и Петром Милославськ?м удав книгу за русиньські народні співанк?. Сесе вуданя 1944-го года, правда, стало на довгі год? лебіжов піснєв зберательської и аранжерської работ?. Маніпулована культура совітської доб? остро уважала у первум ряді на етно?рафичні публикації, змагала ся огнєм-желізом вупалити народні яз?кові елемент?, противні украиньському літературному яз?ку, алер?ічно реа?овала на містні знак? музичної культур?. Характерно, же ани здалеку не русинофіл вадь мадярофіл В. Гошовськ?й б?в єдинственн?й, ко на пудкарпатськум народнопоетичнум музичнум матеріялі змуг ся вудати фахову книгу — у Москві. Бо московські музикознателі не б?ли пуд панованєм містн?х вожаюв. Ся книга подробно говорит за вусям пудкарпатськ?х музичн?х діалектув, їх мелодійні призначності, точно зарисовує землеписну границу росшириня колом?йк?. Очевидно, же кидь Русин? хочут истворити свою властну музику, у ‘в?соку культуру’ приведе їх путь Бартовка и Кодаля, а у змаганях своїх маот ся операти на народну музику.

Майдавнійші памятк? русиньської архітектур? — деревляні церькв?. Податк? Юрія Домановського из 1936-го года вказуют, же, на превелику бану, булшу часть їх розберали, коли матеріяльное положиня містної общин? дозволяло поставити камняну цирьков. Но и тот? деревляні

церкв?, што ся поубставали, вулучно красні памятк?. Исторично ся сформовали три стилі церькуного ставляня. У Марамороши на впл?в Ардяла росширила ся ?отика (Шандрово, Салдобош,²⁹ Сок?рниця, Данилово, Колодноє, Крайниково, Новоселиця Нижня, Апша Серидня). У Бере?у и каммай у долині Латориці домінує бароко, не у посліднум ряді як послідованя родовому стилю Софії Баторій и Раковцієв?х (сяк поставен?й сам чернецьк?й монаст?рь, котр?й хоть камнян?й, айбо мінту взяв из сел в?шної части долини?, як Б?строї, што днись золляла ся из Свалявов, верховинської Канор?, и булшераз перенешованої еkleктичного стіля цирьковли у Шелестові). У лемкуськум відіку находят ся церкв? видливо восточного стіля: туй землепанськ?й впл?в б?в майменш?й. Про сіверо-западну часть відіка, долину Уга и притокув, характерна трєхділна шатрова цирьков. Сякого тіпа красні, умільсько довіршині церкв? в Ужку, Сухум, В?щці, Кострині, Соли, Черноголові. В уднукашнум убладунку церьков містами відіти впл?в стіля ренесансного, барокового и цопфового,³⁰ айбо передусєго можеме ся туй зачудовати народнуй придумливости и чувству красот?.

В ужгородськум сканзені фахово на в?сокум уровни вубудовали село-музей. Из каждого відіка Пудкарпатя, котр?й має свуй ставлярськый стиль, перенесли по-по єдну х?жу ведно из єї уднукашн?м убладунком. И туй видко, як у друг?х конарях народної культур?, своефайтові призначности, зачавши уд гуцульської ?ражд? (запертого ?аздуського двора, што мав даяку оборонну функцію!) до вказій х?ж из етнично мішан?х відікув, як сериднєє межеріча Латориці-Боржав?, Нижній Мараморош и долишняцькі села. Сесі послідні такой анимак ся не розлучают ани членованєм, ани конструкцієв уд х?ж у доволоашн?х и низинн?х мадярськ?х селах. Остра розлука є лем у фарбі. Тоту такой крикляву синю фарбу не мож собі представити меже біл?ма, глиняно-жовт?ма, даколи чадово-чорн?ма х?жами на Серидної Тисі. Покр?тя стріх, што

²⁹ Днишня назва: Стеблівка.

³⁰ Стіль, популярн?й у другуй половці XVIII. століття, вид пuzднєго рококо.

на малярськ?х, што на русинськ?х х?жах у сюй богатуй на лїс крайни єднакоє: шин?л?. Уднукашн?й убладунок як х?ж, так и церьков робит чисть русинськ?м ремеселникам, майстрам народного умїлства.

Дуже цїнні и з никаня етно?рафїї будовлї, предмет? умїлства и пром?сел, поязан?й из лїсн?м ?аздуством, вказує сїнєвїрськ?й теренов?й *музей дереварьства и сплавления*, што пиля погуршаня ?аздуської сїтуації є у все мїзернїйшум и ветешнїючум ставї. З другого боку, у даяк?х общественн?х будовлях, каммай у готеларьствї и гостєвництвї множат ся примїр? того, як мїстнї архїтект? змагают ся народнї традиції вмонтовати у свої робот?. Помагає сєму хуснованя опередїляючого, никаючи на стїль и традицію, матерїяла, дерева.

Май видлив?й, май познат?й, такой легендарн?й конарь русинського народного умїлства — рукодїлня, за котру написано много зглядовань. Жеб? реконструувати реальное положиня, удцїтуєме єдно давнїйшое зглядованя, написаное у часї роспаду чехословацької республік?. Взимї 1939-го года Иван Керекеш, учитель ужгородської пром?словк?, из сєв темов мав серїял на радїю. У своуй роботї усиловав ся опередїлити розвоєві точк? русинської людової культур?. **Намїсто подробного розбора дав много незначн?х фактув, што не може не стямити и лаик, из котр?х хотїв искласти єден общ?й образ.**

Як вурушну точку бере тото твержиня, же русинськое народное умїлство у серединї ХХ. столїтя — зрїлоє, дозрїтоє умїлство. «Скромнї робутник? народного умїлства вказуют бїзувнї знак? умїлської и ужиткової здалости, они... люде простого пониманя, в їх роботах, в їх об?чаях не лем видко, чути народн?й и мїстн?й колорїт, живен?й тїсн?м язанєм из їх давн?м родом, ай цїле унікальну, удбиваючу чистї жерела свого племени, своих об?чаюв, дослїдну и вукрїсталїзовану культуру, яка и є своєфайтов?м русинськ?м народн?м умїлством» — читаєме у сюй студїї. Автор при своих етно?рафичн?х изглядованях найшов відик?, де сеся

самоб?тна русинська народна культура задержала ся через столїтя у повнуй нерушаности. Сесе так прузванї верховинські відик? лісоват?х Карпат. Меже сима мараморошська котлина, найме порунано майбогатшое гуцулськое 'главное село', Ясіня. Русинськое народное умїлство вказує прав?й образ животн?х убстоянь Русинув, говорит Керекеш. Гуцулська и русинська народна культура туй така неповторима, же и меже вуробками, што ся роблят на масов?й продай не увидиме шаблонность, и днись задержало ся тїсноє язаня из давнодавн?ма традиціями, што вубудовали ся через побожну містику и пуддержуют ся силно фанатїзован?ма попами.

Орі?інальное русинськое народное умїлство ексцелує богатством переливув и многосторонностєв. Русинські народні вуробк? не лем своєв орі?інальностєв правое умїлство — независимо уд спомянутої закорінености у містичн?х представах — но и зато, бо у повнуй мірї золляті из душов. Вуробок каждого русинського майстра-умїлця все живо удбиват, содержит у собі умїлську одуховненость 'божого різьбаря', прімітивну, айбо захватуючу побожность свого творця. Цїфрованя на русинськ?х вуробках из увернут?х бараняч?х кож, фарбині простов техников, натулько многотварьні, же лем у друбн?х деталях найдеме подобность. Сорочк? из в?соков шиєв, так прузван?м 'фараметликом', богато вушивані, но ани туй не найдут ся два єднакі блок? вушиваня, лем главн?й мотив годен б?ти єднак?й, а все на деталях мож указати розлуку, котра свідчит за богату фантазію, придумливість изготовителя.

Пиля бізувної рук? майстра вуробок часто нам припомяне діточу играву фантазію, блискачу інтуїцію. Їх спонтана творчость отварят перед нами світ чувствен?х проявув, окремішного наставиня, приближености ид маєстатнуй природї. Сись богат?й світ наповнят їх мотив? страш?ма семиголов?ма шарканяями, містиков, чудесами. Ко годен зазирнути у душу такої мараморошської молодиці, што вуробляючи 'казайку' (кожушок) переносит на нїї розмарн?й

світ своїх думок. Якоє байное рoстинство и звiрядь можут вiдiти єi очi, кой без всякого лoгiчного плана, лем из автоматичн?м майстерством парадит нитками розличнoї фарб?, прошиват баранячу казайку, вадь сорочку из груб?х лeнян?х вадь коноплян?х ниток, котра не стратит свою вартость ани зато, же навперед ладит ся на продай.

Ручнi робот? технично зробинi из основностєв. Тадь и порозумително, бо сесе плод? довг?х спокуйн?х годин, тих?х днюв. Село уже простотов своєв противоостоит варошови из єго верьхотворами ставлярьства, створен?ма варошськ?м чоловіком. Не мож рунати шiковну тьякливост? простого селянина, приводити єi на общ?й именовател? из часто до унот? вуграненов культурностєв ученого чоловіка. Перв?й видит ся, гиб? заубстав б?в за друг?м, а приця єго здалостям, основан?м на об?чаях, ни?да не годн? будеме ся вурунати, бо вун ся из нима вродив. Прост?й сiльськ?й чоловік, што робит на своем об?стю, не банує за втiкаюч?м часом, не скуп?й го вудати кулько треба. Сiльському чоловікови час иде помал?, видит ся стояти. 'Механiзованого' варошана затiгує тверда гонитва за ск?бов хлiба и возможность скоро забогатiти. Личного живота не має. Напротив тому стоит радость, што ся кр?є в роботi сiльського чоловіка, велик?й епос такої робот?, котра у мног?х случаях иде на граници 'черезмiрної бабракч?', а зато сеся видяча ся черезмiрнов бабракча приносит доброт? якости и основности, котр?ма ся вуказує народное умiлство.

Меже декоративн?ма средствами домiнує орнаментальна ?рафика. Удбочиня сут лем результатом прост?х убстоянь живота, вiр?, конфесiї, бабон вадь традицiї. Благородность уробкув, археологiчна iх ори?инальность пробудили iнтерес ид умiлству народа Пудкарпатя **из єго приятн?м споинєм орнаментальн?х узорув у вушиваню, ткачствi, рiзбарьствi.**

На вуставиню 1935-го года у Празi мож б?ло вiдiти, якi вариант? ношi и вушиваня сут по розличн?х вiдиках и селах. Сесе доцят порозумителное дiло, бо ноша все май тiсно поязана из мiстом, ги примiром, рiзбарьство вадь горчарьство,

керамика. Вурізаное таніря хустськ?х різбарюв, ёго декоративні елемент? мож відіти по цілуй Верьховині, на гуцульськ?й деревлян?й крест можеме натрафити по церьквах и капличках уд Ставного онь до Требуші,³¹ айбо пиля шитя и ёго декоративн?х узорув паде до воч видлива розлука.

Русинськоє народноє умілство ділит ся на чет?ри відик?. Май самоб?тнійш?й є в?сокогорськ?й край, покрижован?й долинами, Верьховина, де традиційно вуробк? свої вушивають крижиком майбулше черленов, синёв и чорнов нитков. Уд Волового³² до Хуста — сесе відик ‘лишакув’, лісн?х люди. А т?х, што жиют у юго-восточнуй части вирьхнёго току Тис?, ‘гуцулами’ кличут. Верьховинськ?й горськ?й відик такой нич не родит, край дуже худобн?й, без культур?, из деревлян?ма х?жками без коминув, нагадуюч?ма хлів? — сякоє положиня фіксує опис 1939-го года. Люде и скут жиют ведно, розділині лем перегородов из ляць уд спода онь пуд повалу. Хліб из тен?еричаної мук? печут. Полотно на платя правлят из грубо очищеної уд л?ча коноплі. Туй лем дуже порідко де трафит ся май доброб?тн?й, май богат?й хутарь.

Уд Уга такой до Латориці, до Свалявського відика, вушиваня так прузваного ‘*турянського тина*’. Туй призначні мінт? чорного тона, меже котрі ся заклинюють фарбляні платк? и розличнов техников зробині віртуозні вушиваня. В основі є бессістемное, хаотично перемінистоє вушиваня крижиком из біл?ма язїлями, вустаюч?ма, реліфн?ма, часто на 3-5 міліметрув над полотном пуднятыма товст?ма стегами. Иншак?й и круй жунської сорочк?. ‘Турянська’ рукоділля дуже скромно вказує. У подаєдн?х селах рукав? и ?алірь мужської сорочк? лем мало парадят, вадь и докус нияк.

Перед світово в войнов ткацтво и різбарьство дуже ся культівовало. Щи и днись мож найти меже різбарями прирожині талант?, а по х?жах праві давні шіфон?, стол?, ложк?, полиці, украшені давн?ма орі?інальн?ма орнаментами.

³¹ Днишня назва: Ділове.

³² Днишня назва: Міжгір’я.

Сесю давну орнаменту на югу уже силнійше перемішана польського, словацького и мадярського жительство з булшої части стерло. Де убстала ши традиція вушиваня, там перебрала форму узк?х, продовгаст?х вкладок, скопирован?х из книжок. Хоть сесі вкладкові мінт? красні, не вукликают у нас почув давнин?. Ши поубставали ся даякі села, де прекрасно знають ткати, наприклад, у Велик?х Лучках пуд Мукачовом, в Онуку пиля Сивлюша³³ и в даяк?х селах в окрузі Ужгорода, айбо туй у рисунку тканя уже мож відіти мадярськ?й вадь рум?нськ?й впл?в. П?шні черлині смуг? из зелен?ма, синіма и жовт?ма цвітами не прозрадят ниякое сходство из ?еометрієв давн?х мотивув и їх тональнов основностєв.

Тритій відик из орі?інальн?м тіпом ушиваня — край ‘лишакув’, зачинат ся пиля В?шнєго Сіневіра, де жон? носят сорочк? до кусточок довгі, и простерат ся стремом на юг до мараморошської руни?. Фактично се Мараморош. Крижкові мінт? туй ушивають памутов?ма и вовнян?ма нитками, формуючи на лицю цілисту платку рисунка, котр?й ся остро вуимлят из полотна основ?. На рубях товщі и тонші нитк? заяжут узликами, так жеб? друбнійші мінт? спл?ли ся из булш?ма платками. Фарба и величина ськ?х платок уд села до села дуже ся мінят. У Нижнюм Сіневірі на жунськ?х сорочках вонкашна часть рукава цілком заповнена велик?ма простокутн?ма трикутами, а у Довгум лем узкі смуг? переміняють ся из крестами, покладен?ма на середину. У дівок — жеб? порузнити уд молодиць — вушиваня доповняють тканєм у фарбах.

На мараморошськуй рунині, што родит посонячник и тен?ерицю, жуночк? парадят ся у таркасті платя, а як прийде суровійш?й час, носят красно вушиті кацабайк?. Даякі приналежности шатя шовкові мають. Молоді жуночк? украшають голову пантликаст?м вінцєм. На шию берут коралькові мониста, котрі майкрасші у селах долин? Тересв?.

Айбо уд ушитк?х назван?х тіпув май ся окремит ушиваня ‘гуцулув’, жиюч?х пиля Чорної и Білої Тис?. Уд

³³ Днишня назва: Виноградове.

Великого Б?чкова зачинат ся сись віртуозно-бравурн?й фарбист?й стіль, котр?й ся вказує нам своєв восточнов п?шнотов. Сесї ‘крижик?’ густо помішані из ‘пувкрижиками’ и друг?ма густ?ма мінтами и перебрані из давного тканя. Як?й б? не б?в ?енез гуцульського народного умілства, уже лем самов малярськов красотов заслужит на увагу сись юго-восточн?й кутик Пудкарпатя меже хр?бтом Карпат и рум?нськов границєв.

На переломі столїття русинськое горчарськое ремесло, што розвивало ся у друбнїйш?х центрах не могло стати у конкуренцію керамичн?м заводам. Убстало ся лем простое вуробиня горщкув, без парад?, из простов убливов. Драговська керамика и днись така. Общ?й образ пудкарпатського горчарьства доповнят процвітаюча над Білов и Чорнов Тисов вуроба давногоаличськ?х декоративн?х блюд, и предмет? горчарьства из Ужгорода, Хуста и Сивлюша, котрі пуднимают уровень убладунку домуств у верховинськ?х селах. Сесї вуробк? уже докус малярські.

Гуцульска рукоділля не уступит ся давногоаличськуй и галичськуй, а вуробк? из Ясіні, Коб?лицької и Косовської Полян? перев?сшают єї. Лем мало ся юй уступат якостєв різбарьство, но се уже скорше традиція, гикой живое ремесло, и н?ні доста чажко найти дись по ?аздуствах удкладен?й, вадь на пуд испрятан?й урізан?й вадь пален?й крест, образ, оковану мідєв-желїзом урну, стару судину, ложк?, кросна. Айбо цілком традиція не вмерла, бо и днись трафляют ся шіковні різбарї и палячі, які вказуют майстерство давно минул?х часув.

Русинськое народное умілство, зачавши уд якостної сторон? матеріяла и до естетичної цїнності, котру перед нами отворяє, знає нас все зачудовати и своєв орі?їнальностєв, котра означає продовжиня житя русинськ?х народн?х мотивув. И туй, як в инш?х сферах народного возрожиня майперва завданка творити умілство, основаное на глубок?х корїнях народної традиції, на сьом будовати и находити повну збруйницю спрятану, ци щи ненайдену у многостолїтум оп?ті народного умілства.

Сут ши два такі окол? умілства, де до 1918-го года, держачи ся крітерія нації, народа, лем чажко найдеме окремішн?й, самоб?тн?й матеріял. Сесе малярство и музика. У музиці пиля народної музичної культур? можеме говорити лем за церькуну музику, што є у многум чужого коріня. Збруйниця вуказов?х средств образписного умілства лем по роспадї бировани вказує бізувно містні знак?.

Пудкарпатя и судьба русинського народа уд 1918-го года

На територіях об?ван?х Русинами лем по астровуй революції³⁴ образовали ся ор?ан? самоуправ? — на удлуку уд Рум?нув, Горватув, Сербув и Словакув, котрі ор?анізовали Народні Рад? скорше. 9-го новембра 1918-го года в Ужгороді створила ся 35-членна Мадярсько-Русинська Народна Рада, котра ся держала прінціпа територіяльної цілости. По єї думці «зато мусай б?ло створити народні рад?, об? вшитко русинство згорнуло ся в єден табур и так могло противостати Украинцям, Рум?нам, и Товтам, котрі хочут го анексовати.» Предсідник Народної Рад? б?в Сімеон Сабов, а секретарь — Ав?устин Волошин. 21-го новембра ид ним ся приключила мараморошська Русинська Рада, а 5-го децембра 22 села жуп? У?оча. Лем пряшовська Народна Рада б?ла часточно пуд чехословацьк?м впл?вом. Каролієва волода 15-го децембра 1918-го года пуд числом Х. вудала народн?й закон, котр?м опреділила територію Руської Крайн? величинов 17 945 км², што включала повну територію жуп Ун?, Бере?, Мараморош и У?оча, з т?м и мадярські и рум?нські села т?х жуп, но не включала русинські відик? Земплина, Шаріша, Спіша. Уточнїня границь автономії удкляли надале. Силов сєго закона опреділена крайня мала 1910-го года 848 428 об?вателюв, из того 356 067 Русинув и 267 091 Мадяра, 94 273 Рум?нув, 93 047 Німцюв, 37 950 Словакув. Кладучи у границі н?нішної Закарпатської области з того б?ло 602 774 душ об?вательства, из них 334 755 Русинув (сеж дуже близко до предешного числа), 184 789 Мадярув, 63 561 Німець, 11 460 Рум?нув, 6 344 (!) Словак?. Инш?х народности б?ло ниже 200 душ.

У см?слі Х. народного закона у Будапешті створили міністерію Руської Крайн?, на чоло котрої йменовали Ореста

---

³⁴ Так ся наз?вала, бо єї участник?, главно вояк?, на шапку вад? на груди собі капчали астр?.

Сабова, б?вшого володного комісаря у ділах Русинув. У мукачовській столиці у чоло крайнянського уряда поклали Ав?устина Штефана.

У часі франко-чехословацької окупації Верьховин? демаркаційна лінія тягла ся через жупу Ун? на території н?нішної Словакії коло Ваян. Тогд? щі Томаш ?арі? Масарик и Едвард Бенеш по силі тайного договора 1916-го года населеное Русинами Пудкарпатя из варошами Мукачовом и Ужгородом удносили ид Руськуй сфері інтереса. Республіка Рад, лишивши закон Каролія у прінціпі нерушан?м, наміряла ся Руську Крайну доповнити русинськ?ма територіяма Земплина и Шаріша.

По упадку Росії и завединю булшевицького режіма, по конзултациях из союзниками и на курт?й час повсталов Украинськов Республіков зачала Прага збруйн?й и політичн?й гарц за доб?тя Русинії. Про сесе вухусновали и Народну Раду вувандровал?х Угро-Русув у Америці, котра на скрентонськум ‘кон?ресі’ пуддержала жаданя, жеб? Пудкарпатя ‘из широк?ма правами автономії’ приключили ид Чехословакії. Дякуючи сёму на паріжськум мирнум догварянню представляв Русинув Григорій Жаткович, юридичн?й радник Дженерал Моторза. Народні Рад? Пудкарпатя — котрі нико на мирнум догварянню не представляв — уже по рум?нсько-чехословацькуй окупації, у часі заведеної при ній штатарії часточно щедр?ма обіцянками прих?лили на приятя пражськ?х планув. Реалізації чехословацьк?х планув у многум помуг украинофілськ?й стрем, провадарь котрого Ав?устин Волошин тогд? и у слідуч?х десятильїтиях проводив дволичну політику.

У септембрі 1919-го года по сен-жерменськму договору Русинію приключили ид Чехословакії из т?м, же на суй території має ся вубудовати широка автономія про Русинув. Мирн?й договор границу меже Словакієв и Русинієв опредїлив по ріці Уг и по желїзнуй дорозі Чоп-Ужгород, май посунувши демаркаційну лінію на нехосен Русинув. Из н?нішного Пудкарпатя щі 11 сел б? мало припасти Словакії.

Тогд? пуд чехословацьку власть трафило заселеное Мадярами пасмо уздовж желізничної лінії Чоп-Батєво-Неветлен, жеб? успокоити інтерес? Малої Антант? у прямум желізничнум споиню. Пудкарпатська Русь мала тогд? теріторію 12 656 км², об?вательство пудля перв?х чехословацьк?х исписув у фебруарі 1921-го года — 604 593 душі. Из 11 ун?ськ?ма селами, што приключили ид Словакії — 612 442 душі. Ружня майже у 8 000 люди, вуимши 500 душ, сесе Мадяр? б?ли. Уд сих исписув зачавши, кидь хочеме знати, кулько б?ло мадярського жительство, треба собі помагати історичнов демо?рафієв. Бо при первуй республиці у число самостойн?х народностей зачали раховати Жидув, што дотуль б?ли розділині меже мадярську и німицьку народность. Кой Жид ся голосив ид мадярській народности, власть санкціоновала, же муг трафити до темниці за окламство. Часть Ци?анув, што тоже як самостойна народность фі?уровали, записали Мадярами. Усвідоменое фалшованя б?ло и при записі мадярськ?х грекокатоликув, у первум ряді у селах Батар, Неветлен, Чепа, што и до днись жива практика! У варошах все є часть об?вательства из нестабільнов народностнов відомов, се характерно по вшиткуй Верьховині. За число репатріантув мож лем ганути.

Сесе вшитко взявши на позур, можеме поникати на числа тогд?шн?х исписув на Пудкарпатській Русі, што вказуют нам: 372 278 Русинув и 103 690 Мадярув. Лем піціцьку статістичну х?бу вчиниме, кидь ид Мадярам додаме 7 217 душ из неопреділенов народностєв. Число Жидув у тот час — 80 117, Німцюв — менше ги 10 000 душ. Число Чехув и Словакув, заповнивших адміністративні пост?, приблизило ся ид 20 000. Рум?нув, які фі?уровали у рубриці *инші*, рахуючи пудля податок по рум?нськ?х селах — б?ло пуд 11 000 душ. Испис? 1931-го года вказали: 446 478 Русинув; 116 975 Мадярув; 34 700 Чехословакув; 91 845 Жидув; 12 778 Німцюв; такой 12 000 Рум?нув. Паде до вока число чужоземн?х пов?арюв: 16 558 душ.

Політичний розвуй Пудкарпатської Руси за первої чехословацької республік?

Первий губернатор прикапчаної ид Чехословакїї Русинїї, котра дустала офіційну назву Пудкарпатська Русь, б?в Иван Брейха. По ёго куртум адміністрованю уд апрїля 1920-го года губернатором став ся делегований из Дїтройта Григорій Жаткович. Ун, правда, видячи, же Прага ничраз не намірят ся осуществити автономістичні точк? мирної лагод? (приведеня у живот самоуправ?, искликаня Сойма, вузначиня границї русинської терїторїї), уже по єднум годї удступив ся из поста и попиловав ся вернути до Соєдинєных Штатув Америк?. Наступник? ёго, Антонїй Бєскїд и Константин Грабарь, б?ли вірні сповнителї чехословацької політик?, т?м май, же їх контролювали пудгубернатор? чиської народности (Еренфелд, Росс?пал и Мезник). Майдовже пудгубернатором б?в Росс?пал, котр?й пиля інтересув чехословацьк?х без всяк?х завад застачав и інтерес? свої а?рарної партїї. Неопредїлена ілюзія автономїї жила до 1928-го года, коли вступило у силу роздїліня на провінції и Пудкарпатя стало ся єднов из провінцій республік?.

У Европі перву чехословацьку республіку знали як остову демократїї. Зуправдї, містні самоуправ? вуберали ся, а закон о меншинськ?х яз?ках установлєвав 20% границу діля меншин, в?сше котрої могли будовати свуй культурн?й живот. Статїстичні вукривиня, прото, у мног?х поселищах сесе чинили невозможн?м, май паде до вока примір Ужгорода, де уд 1930-го года упало число мадярського об?вательства пуд критичні 20%.

Зманїпулованость исписув потвержуют и податк? державн?х и містн?х уберанок. При зачатках республік? створила ся структура партїї. Айбо на партїї впл?вала и яз?кова роздїленость общества, котра ся тягла уд половк? ХІХ. столїтя. Тот? пудкарпатці, што себе держали Русинами,

стоячи за ідею автономії, хотіли б?ти у Мадярщині. Руськ?й стрем стояв на позиціях панславїзма, а українофіл?, пуд впл?вом емі?рантув, збігл?х из совітської бировани, брали себе за часть великоукраїнської нації.

Русин? мадярофілської лінії згорнули ся довкола Автономного Земледілського Союзу, котр?й меже двома світов?ми війнами основав Иван Куртяк, а по ёго смерти провадив Андрій Бровдїй. Ид ним мож причислити Мадярсько-Русинську Політичну Партію и Автономну Соціалдемократичну Партію. Руська Народна Автономна Партія, у чолі из Степаном Фенциком як никаючи на яз?к, так и на віру (православну) уд русинського стрема ся розлучала, автономїзм исповідовала лем формально, як політичн?й маневр.

Меже руськ?ма партіями треба щи спомянути Руську Робочу Партію и Руськоє Народное Здружїня. Ведно з т?м *партії власти*, А?рарна Партія и Чиська Народна Соціалістична Партія, мали руські секції.

Великоукраїнськ?й стем представляла майсилнійше ведена Ав?устином Волошином Народна Христїанська Партія, айбо туй щи мусай назвати Партію Українськ?х Соціалдемократув и Партію Українськ?х селян.

Пудля настав? Комінтерна комуністична партія містное русинськоє об?вательство держала Украинцями. Комуністична Партія Пудкарпатської Руси мала притум и много сторонникув меже Мадярами и Жидами. Уд них б?ло што у 1919-м, што у 1939-м майбулше, по-по три пусланик? до пражського парламента.

Меже мадярськ?ма партіями Пудкарпатської Руси значну роль заграла Країнська Христїансько-соціалістична Партія, Мадярська Народна Партія, што уд 1936-го года золляли ся у Мадярську З'єдинену Партію, Країнська Партія Мадярськ?х Друбн?х ?аздув, Пудкарпатська Партія Права, основана 1920-года др. Ендре Корлатом. Сесї партії голосили прїнцип територїальної цілости, меже політичн?ма средствами їх, вшелїяк, б?ло много застарілого, унаслідовали из середин?

XIX. століття свою зятятость: «пережиєме!» Сесе, природно, онь по другуй світовуй войні зробило ся докус неприятив?м. Што ся т?че національної політик?, и русинськ?й стрем сімпатизовав из Мадярами, хоть все силнійше дуस्ताвав властн?й народностн?й набуй. Комуніст? мали імунітет сопротив національн?м проблемам, х?баль дись-колись на розказ изгорі стали на бук єдного ци другого національного двиганя из тактичн?х наміринь. Руські и украинські партії шпотали оборону русинськ?х и мадярськ?х інтересув. Се злажовало ся з інтересами Праг?, котра свою навдяченость указала и серьёзнов державнов пудпоров.

На кунци 30-х літ пиля вонкашнополітичн?х причин ипен невшореность національного вопроса привела Чехословакію ид крізі и роспаду. Бенеш ищи й у своєм ужгородськѹм уступиню 1934-го года говорив, же Пудкарпатськѹй Руси дати автономію у тот час все ши поскоро и не треба б?ло, бо, по ёго думці, лем Мадярам и Жидам б? на хосен пуйшла. Уд 1936-го года автономичні партії значно розмогли ся и все твердїйше воєвали не лем за май в?сок?й статус як части держав?, но и за самоуправу, у чѹм Прагу беспокоила возможность будучого приключиня ид Мадярщині, зато удтяговали и дали автономію лем за пару т?жнюв до того часу, коли Мадярщина возєединила пасмо, населеное Мадярами.

Газдуство Пудкарпатя меже 1918-м и 1938-м годами

Переміну державности по первой світовуй войні Пудкарпатя пережило як ачий майхудобнійшій реґіон сериднё-восточної Европї. Без сомнівку, пиля землеписно-газдуських даности причинов сёму бґло двастолітоє колоніальное газдованя фамілії Шенборнуб на суй части Раковціёвого маєтку, простором 2 531 км² (такої 440 000 катастровых голдуб), вадь 70% жупы Берег, котру дустали за военну контрибуцію. Приблизно таку поміру мали и корунні маєткы у жупах Унг и Мараморош, де газдованя вели дакус інтензивнійше, айбо тоже в первум ряді позерали на прямий хосен. Ани мункачський епископ Юрій Фірцак и зачата володов так прузвана «верховинська акція» — за што сьме горі споминали — не встигли радикально змінити положиня за пувдруга десятиліття до первої світової войнї. Забийство Едмунда Еґана, провадаря акції, котрий тужив зробити из пудкарпатської Верховины «русинську Швайцарію» сесе сімбол, што сімболізує безнадійность месіашських пудьять.

И у низиннум, Мадярами обґванум пасмі не бґло положиня намного ліпшое. Пиля порунаної недостачі землі, заубсталости промґсла, торговля у пасмі слабо розвивала ся, по збудованю желізної дорогы она перейшла у многофункціональні реґіональні центр, што стали ближе ид центру державы.

По мирной лагоді, аж бґ крайня дустала бґла бажену автономію, могла бґ бґла ліпше ся концентровати на сесї задачі. Удсутство же автономії привело сесю майдалеку уд Прагы и майзаубсталу провінцію у ши гуршое положиня. Факты свідчат, же волода чехословацька частёв и не мала наміриня дашто міняти.

Чехословацький Народноый Соём ши 16. апріля 1919-го года прияв закон за розділ землі. Наміриня володы бґло

практично розбити мадярське пограничне пасмо. У Пудкарпатю 35 000 населеників дустали зимлю, майбулше при Тисі на тїх частях маєтків мадярськїх сериднїх и великїх аздув, котрі нова границя удрізала уд основнїх їх земиль! Пиля того значні телекї дустали чиські урядникї и промінентї прочиськїх партій. Сяк розділили 4 538 га. Мадярське обвовательство дустало 3 голдї пиля Батєва — на теметув!

Булшу часть латїфундії Шенборна продали фірмі Латориця из франко-белїйськїм капіталом. Мараморошська доменія Телекінов трафіла на довголіту аренду малтїйському рцарсьському чину. Промсел не розвивав ся. У аздустві поділ промсла бїв лем 2,2%. Правительство лем транспорт, будованя дорог віділо важнїм, жебї мож застачати сровину про чиськїй промсел. Уд 1920 до 1933-го года вубудовали 570 км дорог, из того 170 км асфалтовїх, 129 мостув, из того 114 желїзобетоннїх и желїзнїх.

Мож порозуміти, чом кріза 1929-1933-го май чажко поразила сесю аздусько заубсталу крайню. Офіційна статїстика говорит за 110 000 безработнїх. У даякїх конарях аздуства платня ся покуртала на 40% дотогдшної.

Світ онї 1932-го года дузнав ся за траїчне положиня Пудкарпатя, коли туй походили Лудвик Рен, Джордж Гамїлтон, и коли Золтан Фабрїй написав Леєнду голода. Мадярська и русинська опозиція, вшелияк, уже скорше давала знати за бїду и понагляла на помуч. На припоруку русинської автономної партії на яри 1929-го года секретарь партії Иван Бровдїй сходилв Вєрховину и написав захоломшуючїй репортаж, даючи на позур світу и америцькому русинству, же верховинські жителї без помочи фізично пропадут. Єдинственїй чоловік, што вуйграв на верховинськум голоді бїв Щерецькїй, предсїдник аїрарної партії: из аїрарної помочи застачив своєю дївці пувдругамїліонное віно.

Чехословацьке політичне и аздуське везирство добрі знало сесї фактї. Податкї списув 1930-го года вказуют, же Пудкарпатя бїло в Европі май заубстала терїторія, положиня єго застїло на уровни XVIII. столїтя. Напрекур

тому Прага не жeb? спомогла сись ре?іон, ай колоніальново данёвоо діскрімінаціёв лем дале погуршила положиня. Прекрасні вина из Береговсько-Мужіёвського відика, подобні токайськ?м, могли трафити на торг? лем на условиях у пять раз гурш?х порунано из ледаяк?м чиськ?м квасняком. Подобноє знеугодниня чинило ся при доб?ваню и зачаточнум убрабляню дерева. Як и все у подобн?х случаях власть находила винного за вшитко намісто того, жeb? віділа свої ?аздусько-політичні злочин?. Иван Олбрахт у своїх пудкарпатськ?х творах, што мали велик?й успів, на ганьбу чехословацькуй володі нарисовав не дуже онадн?й образ из того часу.

Віра и культура у Пудкарпатській Русі у межевосінній час

Чехословацькі власті були дуже непринадіяні, же напрекур худобности и усвідоменуй антимадярській пропаганді, Русини щи все из носталгієв споминают на давну володу, на вольні переходы бокорашув, жинцюв по Мадярській Низині, на маріяповчські одпусты. Уже сьме споминали скорше, же Прага ся держала прінціпа «розділи и пануй», коли пуддержовала політично-язькові змаганя, што були даликі уд тутишного жительствова.

Сесе давало ся чути у каждоденности, у практиці культурного живота. Зачим пропаганда, нашепкуюча за тисячолітоє притолочиня, вказала ся не ефективна, зачали уддієвати на формованя народного усвідоминя через віру и школу. Пиля года 1920 зачала ся истинна гонитва на цирьков. Прага змагала ся доказати, же церькуна унія лем Австріянам и Мадярам на хосен була, и русинському народу вернути ся треба ид вірі предкув.

Волода сюды загнала бывших чеських легіонарюв из білоардїстського корпусу (сформованого у Росії из воєноплінних и через Далекый Восток (!) вернутого у Европу), из котрих многі привели из собов православных руських жун. Православні були и руські тай украинські немеші, інтелігенты, што утікали перед булшевізмом, офіцеры. У многых селах пругнали попув, які вуходили бывші мадярські семінарії, а на їх місто дали батюшок, што ледв знали читати-писати. Образованіших попув привели из Сербії(!). Лем сяк могло ся стати, же щи у дисять літ перед тым едно-двотысячна пудкарпатська православія, за куртий час ся розмогла на 120 000 вірникув.

Ведно из тым вірну традиціям грекокатолицьку цирьков удсували у позадину. Єпископа Антонія Папа чеські власті зняли из поста, пак указали из державы. Намісто нього сята

столиця йменовала Петра ?ебея, пуд водителством котрого, хоть и в чажк?х условиях, айбо вшорило ся положиня цирьковли и попуства. По ёго смерти, што настала 1931-го года у чоло мукачовської епархії став капітулськ?й вікарій Александер Стойка, котр?й по єднум годі б?в усячен?й на єпископа. Єпископ Стойка б?в своим вірникам прав?й отиць, приміром, ор?анізовав так прузвану ‘паскову акцію’ при котруй за многі год? худобні русинські родин? дуставали біл?й хліб и паску на Великдень. Сись, віділо б? ся, невелик?й ?ест дустав поправді своє значиня, коли у пражськум парламенті вказали тот камнянотверд?й ошипок, котр?й їв на кажд?й динь худобн?й верьховинськ?й люд, што не відів пшениці, а даколи ани тен?ериці. На полю вір? и нравув Александер Стойка змагав ся до кунця представляти тот стрем, котр?й пудкарпатські Русин? вубрали собі три столітия перед т?м.

Майбулш?й панславістськ?й пропа?атор б?в єден буковинськ?й емі?рант, Іларіон Цурканович, што основав печатню, ор?анізовав руську партію, котру содержали на свої гроші Чех?, и як представитель тої партії став ся пуслаником пражського парламента. В Ужгороді содержали руськ?й інтернат про русинські діти из худобн?х родин, де воспитовали їх руські емі?рант? — у панславістськум духови. Сесе покоління, мож порозуміти, уже рунодушноє б?ло ид Мадярам и судьбі Дунайського поріча.

1923-го года образовало ся культурное общество Александра Духновича, котрое хоть и не стояло на службі панславістськ?м ідеям, айбо продовжовало великоруськ?й яз?ково-літературн?й стрем из другої половк? ХІХ. столітия. Зробило велику культурну роботу, мало 30 000 членув и держало свуй Народн?й Дом в Ужгороді. Уд 1928. до 1933-го года вудавало свуй літературн?й часопис Карпатській Св%от. Предсідником общества б?в Євменій Сабов, секретарём за довж?й час др. Степан Фенцик. Меже членами б?ли спозначні люде пудкарпатського культурного и політичного живота. Ид сёму треба додати, же и політично опозиційні русинські

автономістські партії пуддержували русофільську культурну політику общества Духновича. Главна причина тотя б?ла, же стояли перед новов, дотогд? непознатов опасност?в.

Се б?в тоже из помочов емі?рантув укріпивш?й ся великоукраинськ?й стрем, што сопротив руському у меншині б?в, айбо а?ресивност?в сво?в скоро доб?в собі політичну власть на Пудкарпатю. (Сякоє 1917-го года віділи с?ме у Санкт-Петербур?у!) Украинськ?й стрем убрав собі щи опаснйшеє поле уд церькуного про напад: змагав ся здоб?ти школство. У первум ряді зачали пропа?ацію меже інтели?енці?в, меже учителями. Привнадили ид собі Ав?устина Волошина, дірктора ужгородськ?ї учительськ?ї препарандії, пак трафили у їх рук? ужгородська и береговська ?їмназії, ужгородська мужська и жунська учительська препарандія (туй Волошин всалашив украинськ?х монашок), мукачовська торгова академія, сивлюшська, иршавська, б?чковська, раховська горожанк? итд. Сесь стрем укріпляв ся у пражськум украинськум всеучилищу, в украинськ?х студентськ?х издружиях и на розличн?х в?сок?х школах.

Меже украинськ?ма емі?рантами май познат?м б?в др. Панькевич, ?їмназійн?й професор, што сопротив дотогд?шнуй ?раматиці руського стрема вудав свою украинську ?раматику. Измеже представителюв русинського об?вательства ид ним ся приключили окрем Волошина (што 1920-го и 1923-го года вудав руські ?раматик?, у котр?х б?ли и русинські елемент?!) Юлій Ревай, главн?й інспектор школ, брат? Брацайк?, адвокат?, Ав?устин Штефан, дірктор торгової академії и ?ренджа-Донськ?й, майславнйш?й їх поет. Духовна остова украинського стрема, общество Просвіта, подобно свому конкуренту, обществу Духновича, основало філії по цілуй Пудкарпатськуй Руси: на 1938-й гуд мали 250 читалень и 8 філій. При читалнях давали и театральні представиня. И хоров?х ?руп б?ло над сто.

Пиля заостреної яз?кової перек? чиські уряд? 1937-го года провели у школах референдум меже учителями и родичами. Результат б?в нечekan?й. Напрекур еднакуй

субвенції побідн?х 70% дустав 'руськ?й' стрем, котр?й содержав и русинські елемент?. Украинська ?раматыка дустала неповн?х 15% голосув. Мног?м б?ло вшитко єдно. Державні уряд? рішення не прияли, вшитко и дале завісіло уд містн?х політичн?х сил, в общественум животі, вшелияк, украинськ?й стрем, котр?й по возьєдининю мадярського пасма перенюс свуй центер до Хуста, указовав булшу а?ресивность.

Што ся т?че ?аздусько-техничної баз? культур?, меже двома світов?ма войнами б?ло на Пудкарпатськуй Руси 35 печатень. Из сих булшина (20) фун?овали на основі державного таріфа, айбо часть на торгов?х основах. Технично б?ли заубсталі и даликі уд уровня печатень будапештськ?х вадь чиськ?х земиль. Лем у трєх булш?х варошах, Ужгороді, Мукачові и Берегові б?ли наборні машин?, инде наберали руками.

Кажда печатня заінтересована б?ла вудавати свою новинку, бо лем так могла дустати доходок уд реклам?. Як уже спомянули сьме, печатні зависимі б?ли уд партій вадь цирьковли. Чехословацьк?ма властями основані и содержані б?ли Державна печатня (Státní tiskarna), Школна помуч, Слобода. Из сих перва єднозначно представляла державні інтерес?, у другуй б?в силн?й комуністичн?й впл?в, а тритя б?ла базов Чехословацької Соціалдемократичної Партії.

?рекогатолицькі церькуні и славянські книг? и часопис? вудавала печатня акціового общества Унію и печатня чина С. Василя Великого.

Жидуська (їдіш) б?ла ужгородська печатня Мойше ?еліша. Окрем сєго жидуськ?й капітал б?в у мног?х независим?х и фун?уюч?х на торгов?х основах печатнях.

Мадярські публикації вуробляли у вшитк?х печатнях Пудкарпатської Руси. Печатня Дюл? Фелдешія, котра уже у предишні десятиліття значну роль зайграла в удавательськум пром?слі, вудавала заруно мадярські, русинські и церьковнославянські вуданя. У печатни Вікторія вухожовали Карпатськ?й Мадярськ?й Вістник и Жидуська Народна

Новинка, у печатни Унію АО — русинського духа ?рекогатолицькоє Убзираня и Мадярськ?й ?азда.

Нуканя прес? б?ло на чудо богатоє. 1927-го года, приміром, на Пудкарпатській Руси появляло ся 59 періодик. Из того 22 мадярські, 10 руськ?х, 5 жидуськ?х, 4 чиські, 2 українські, една русинсько-мадярська, една мадярсько-руська, една чисько-русько-мадярська, дві чисько-русинські.

Независимо уд яз?кової и політичної перек? появили ся хосинні изглядованя, у первум рядї из історії и містної історії. Робот? из історії Русинув, порозумителное діло, дот?кали ся й історії Мадярув, и наспак. Никаючи на локалізацію, очевидно, же не личность автора туй опреділяюча, ай тогд? можеме говорити за *містну* фахову науку, коли тема зглядованя еднозначно яже го ид ре?іону.

Мадярськ?й научник на емі?рації, *Андор Шаи*, б?вш?й участник кружка Двадцят?й Вік, 1928-го года написав невелику моно?рафію *Из прошлости вароша Мункач*. Ищи май значуща ёго робота 1927-го года *Архів привіле?ованого вароша Мункач, 1376-1850*, яка нараз и моно?рафія и зборник документув, што и н?ні представляє собов цінное жерело містної історії.

Изглядователь збирьк? музея Легоцького, герешн?й учитель и археоло?, *Ївжеф Янкович* 1931-го года вудав у Мукачові доднись назаступної важности книгу *Пудкарпатська Русь в преісторії*. Вуимлят ся трёма вуданями за межевоєнн?й час книга *Іренея Кондратовича Історія Подкарпатско%о Руси для народа*, котру автор написав про школ?. Серьёзное яз?кознательськое и літературное діятельство розвивав *Александр Илницьк?й*, єпископськ?й радник, член капітул?. 1924-го года ор?анізовав в Ужгороді Центральну Вірозащитну Канцеларню, котрої вуданя здоб?ли велику популярность меже русинськ?м об?вательством. *Степан Гладоник* познат?й у тум часі своїм зберательством русинськ?х співанок.

Не никаючи на впл?в яз?ково побаламученого положиня на творчу культуру, появило ся порувано много

так?х работ, што независимо уд яз?ка змагали ся представити русинські реалії. Русинськ?й народ не творив ся на яз?кові перек?, ай своим, за століття вузрївш?м яз?ком и дале говорив. Варто удцітовати туй єдну зазначку Тївадара Ортутая, вузначного грекокатолицького діятеля, дот?чно польськ?х исписув 1931-го года: пудля них на восточн?х відиках пиля 3 250 000 Украинцов и 1 138 000 Білорусув **1 219 000 Русинами ся приголосили.**

Сись факт варта мати на позорї поязано из етно?енезом, за што сьме говорили у зачатку, айбо треба уважати и на щи май прїнципїальное туй усвідоминя ідентїтета, яз?к и основану на нюм культуру. На жаль, у межевоєнн?й час булшина пудкарпатськ?х русинськ?х, украинськ?х и руськ?х писателюв учинили ся начинєм у руках політичн?х ?руп. Александер Маркуш, ?ренджа-Донськ?й, Лука Демян, Юлій Боршош-Кумятськ?й на єднум боці, Еміл Балецьк?й, Ёсиф Жупан, Андрій Патрус-Карпатськ?й на другум. Сильно окремит ся измеже сих обох шорув Федор Потушняк, надзв?чайно здал?й, переимлив?й на модерні європейські літературні повіяня молод?й пісник, котр?й появил ся у тридцят?х годах из своима вершами, а изгодя став ся славн?й як фолклорїст.

Наслїдство булшої части з них убстало ся лем фактом історії літератур?. Куртоє культуро- и літературотворчое пробалованя б?ло пудьятоє у періодї, што настав по кунцю чехословацької доб?.

Політичн?й розвуй Пудкарпатя за год? 1938-1944

По первум віденськум арбітражи населена Мадярами низинна часть золляла ся из давнов сістемов жуп. Сесе убяло ведно 1 523 км² теріторії и 173 233 жителюв. На порозі стояло возьєдининя Русинського Пудкарпатя, но великодержав? ся сёму щі дакулько місяцюв исперали. У септембрі 1938-го года на Пудкарпатю заострило ся противостаня українськ?х націоналістув и автономістув. 4-го септембра в Ужгороді Украинська Центральна Народна Рада держала 'кон?рес', на котрум Волошин сформуловав жаданя. Прага тот? жаданя завергла. По сьом 20-го септембра зась мали в Ужгороді схожу, де жадали, жеб? ся привели у живот Вілсоновські прінціп?. Накониць, як 6-го октовбра у Жіліні Словак? вуголосили свою автономію, Прага мусіла признати и автономію Пудкарпатської Руси.

9-го октовбра образовало ся автономное правительство Пудкарпатської Руси, міністром-предсідником котрого став ся Андрій Бровдій. Волошин дустав пост міністра здоровництва(!). У Прагу Бровдій подав проєкт автономії, по якому в урядах на вшитк?х ведуч?х постах мали б?ти русинські урядник?, в епархіях Русин? мали дустати такі права, які належали самостойн?м державотворн?м націям. Уже сись проєкт Празі не по дяці б?в, а коли правительство Бровдія ор?анізовало референдум из звіданём приналежности Пудкарпатської Руси, зняли з нёго депутатськ?й імунітет и заперли го у темницю, удк? ся вуслободив лем на зачатку 1939-го года.

Добру пуддержку Праг? дустав зато Волошин, котр?й по арештованю Бровдія на друг?й динь уд имени української партії, што б?ла у меншині, перебрав власть, удсторонив представителюв русинського страма, заказав мадярські и

русинські вуданя, роспустив малярські и русинські партії и здружиня. Ведно из т?м не прияв и вирьхность Праг?. Именованого Прагов на міністра вднукашн?х діл ?енерала Прхалу, везиря чиськ?х войск на Пудкарпатській Руси, не признавав законн?м членом правительства.

По возъедининю заселеного Мадярами пасма Волошин перенос столицю до Хуста и зачав довкола н?го пуд фурт ся розмогаюч?м впл?вом украинськ?х емі?рантув и ор?анізовано приходячих из сусідства военн?х сил будовати мінідержаву, створив збруйні сил?, Січ-?арду. По не?ативн?м оцінам совітської історії збруйні сил? Волошина операли ся на біло?ардістув и петлюровцюв. Ачий точнійше буде повісти, же галицькі інструктор? зор?анізували на зашиту Волошинської маріонетної держав? вдухновену украинськ?м стремом моложаву, часто добрі уважаючи на свої властні інтерес?. Неодовго и сам ‘везирь’, што многораз міняв свої пониманя, став ся заручником галицьк?х інструкторув.

Чехословацьк?й парламент 22-го новембра 1938-го года прияв констітуцію автономної Карпатської Украин?. Сеся державна утварь мала 11 085 км², об?вательства 545 131 душу, из чого ³/₄ Украинці (Русин?), айбо много и Мадярув, Німцюв, меншина Рум?нув, булше ги 65 000 Жидув, што мали материнськ?м яз?ком ідіш.

Карпатська Украина, появивша ся при пудтримці німицької політик?, сама собов б?ла на существованя не валушна. Не мала достаточного ани пром?сла, ани земледілської вуроб?. У булшуй кулькости мала лем дерево и суль, айбо політичні убстояня заперли перед нима торг?. Як и вшиткі трафивші у кризу и перемагаючи ся из н?в політичні утварі, и маріонетна Волошинська держава вх?лила ся ид терору. Продовжали щи в Ужгороді прияті антірусинські и антималярські пудьятя, представителюв інтересув сих двох етносув заперли до концентраційного ла?ра на горі Думен. Из ‘вднукашн?м міністром’ Прхалом, котрого Волошин не признавав, лем у єднум случаи найшли общ?й яз?к: 6-го януара 1939-го года ор?анізували терорістичн?й напад на

Мукачово, што тогд? уже приналежало ид Мадярщині.

12-го фебруара 1939-го года ор?анізовали ‘вуберанк?’, на котр?х мож б?ло голосовати лем за украинські партії. Проі?норовавши вшиткі голос? против, за што писала и преса, у дусі будуч?х совітськ?х убранков?х комедій, нараховали читаво над 90% голосув за кандидатув Волошина, котр?й на основі так доб?тої ле?ітїмности искликав Пудкарпатську Центральну Раду, яка, вшелияк, фактично и не з?йшла ся. На тот час остро ся показали удносин? Хуста из Прагов. Волошин ладив б?в депортовати 15 000 чиськ?х урядникув, котрі ся приселили за пруйшли двадцять літ, и тот? из ?енералом Прхалом, што готов?й б?в свуй міністерськ?й пост доб?ти хоть и збруйн?м путём, пудняли ся против хустського правительства. Политїли тревожні теле?рам? Ріббентропу уд ёго хустськ?х комісарюв. Пиля того и малярська волода не одобряла план? Берліна мати туй свуй плацдарм. 14-го марця 1939-го года у Братіславі Народн?й Сойм вуголосив самостойну словацьку державу. Єдн?м днём пуднїйше вуголосила свою самостойность и Карпатська Украина. Німицька страте?ія на тот час перемінила ся и сягла за Карпат?. Докуль у новембрі, такой по віденськум арбітражі, рішительно сперали ся малярськ?м аспіраціям, тепирь мовча согласили ся, жеб? у 24 годин? меже сима двома вуголошиняма Мадярська Краина реалізовала свої план?. 15-го марця на росвітку малярськое войсько рушило ся ид Карпатському хр?бтови. Волошин пробовав просити ся пуд німицьк?й протекторат, пробовав зачати ся догваряти из Будапештом, што дотогд? удмітовав, айбо нич из того. 16-го марця ши вуголосив прилучиня Карпатської Украин? ид Рум?нії, пак ши тот динь, слїдом за втікш?м майна вперед главн?м везирём Сїч-?ард?, и сам уд?йшов до Рум?нії.

Мадярськое войсько 17-го марця дуйшло до польської границі на хр?бтах Карпат. Ввод малярського войська як сериднєєвропейські, так и западні держав? прияли на знамость. Ид сему удцітуеме два посулські голошиня. Куен-Гийдерварій, малярськ?й посул у Парїжу, 22-го марця

1939-го года голосив сяк: «Французська общественна думка... вість за історичное введиня войська у Карпатську Русь прияла у спокою як природну подію, як ло?ічн?й результат роспаду Чехословачії... У парламентськ?х кругах чув єм, же створиня общої границі³⁵ туй прияли из явнов сімпатієв. У пресі не б?ло так?х уступинь, котрі б? возьєдининя Карпатської Руси у прінціпі не одобряли.» Мадярськ?й посул у Лондоні сяк мелдовав 28-го марця 1939-го года: «Русинська и словацька акція Мадярської Краин? так в общественуй думці, як и в кругах офіційн?х найшла порозуминя.»

Мадярське войско переступило и за фактично провізорну границу словацько-пудкарпатську, котра так ни?да и не б?ла уточнена як границя крайні. Словак? удповіли воздушн?м нападом на Ужгород и Собранці. На наліганя Німцюв збруйну акцію зоперли, айбо зяят?й Мадярами собраницьк?й округ и стащинське сол?абірусське представительство розлогов 1 056 км² стали ся інте?ральнов частєв русинської крайні. Взята уд Словакії, переважно заселена Русинами, айбо частєв и Словаками територія принадлежала *адміністративному представительству жуп? Ун?*. Сесе ведно из *бережськ?м и мараморошськ?м адміністративн?м представительством* творило восстановену Руську Крайну, определєну законом 6200/1939. М.Е. Термін *адміністративное представительство* означав, же б?вша система жуп сохранила ся. Сяк требало из причин адміністративн?х (из автономії вупав Ужгород, б?вша столиця крайні), як и з причин ?аздуськ?х (центр ?аздуської адміністрації Мукачово, туй б?ло урядництво, приміром, фірм? Латориця). Учевно-культурні центр? и преса тоже б?ли 'екстериторіальні'. Ор?анична цілость Пудкарпатя сяк не нарушила ся, радше восстановив ся збалансован?й уструй, што б?в до Тріанона.

По возьєдининю Пудкарпатя на курт?й час б?ло пуд военнов адміністративов. Містні 'народні рад?' ведно из членами 'народної стражі' вуглядовали вражі елемент?. Пал

---

³⁵ Має ся на позорі: мадярсько-польської (зам. автора).

Телекій,³⁶ жеб? убминути лютості, змагав ся воєнну адміністрацію покуртати на чим менш?й час. Об? переходн?й період излегшити, у помуч шефу воєнної адміністрації ?енерал-поручнику в службі Бийлі Новаковичу, міністер уднукашн?х діл именовав свого комісаря в особі Юлія Марин?, професора теоло?ії. Они двоє, об? зачати ор?анізаторську, будовательську роботу, об? не допустити далші конфлікт?, щи до восстановиня цивільної адміністрації ліквідовали так прузвані ла?р? за коляч?м друтом и без н?го. Уд 7-го юлія восстановила ся цивільна управа у чолі из намістн?м комісарём из осідком в Ужгороді. Телекій и ёго сторонник? уже тогд? ладили дати автономію Руськуй Крайни, айбо проект пуд натиском воєнного лобі намістна рада не одобрила.

За сим ся зачала перека, у котруй свою думку повіли и представителі містного об?вательства, найме Степан Фенцик и Андрій Бровдій. Проект послідного появил ся в окремум великоднум числі Руського Вістника, 2-го апріля, накладом 50 000 удбиткув пуд насловом *Яку автономію хочеме?* Накониць у юлію 1940-го года парламент убговорив проект закона За Пудкарпатську Войводину и єї самоуправу, як?м ся мала *де факто* рішити судьба русинської крайні.

Хоть зачавша ся т?м часом война не лагодила приятю автономії у пограничнуй зоні, до 1944-го года фун?овав інститут намістного комісаря, а при нюм русинська рада, а также дуже важное представительство міністерії земледіства. Также б?ли русинські представителі — у чолі из застававш?м дуже рішителну позицію Андрієм Бровдієм — в обох коморах малярського парламента. Практично прийшла в офіційн?й живот двояз?чність. Пудкарпатськ?й Вістник двома яз?ками, стовпчик при стовпчикови, печатав роспорядк?, дот?чні теріторії. Подобно с?му, двома яз?ками печатали розказ?, настав? намістного комісаря и адміністративн?х представительств.

За пять літ послідовавш?х за возьєдининём — гиб?

---

³⁶ Тогд?шній міністер-предсідник.

продовжуючи верховинську акцію — малярська волода завела серйозні пудьята у вуробі и застачаню стравного, у школстві, будованю дорог и общум розвою комунікацій. Годишну субвенцію про русинську крайню опреділили у сумі єдного міліона пен?овув. Ведно з т?м, факт, же пиля чажк?х убстоянь воєнного часу не мож б?ло осуществити всецілу розвоєву про?раму, много што убстало ся лем у планах.

Віра и культура в добі воз'єдинення

Позиція грекокатолицької цирьковли уд зачатку б?ла єднозначна. Два майвірнійші соратник? єпископа Стойк?, Александер Ілницьк?й, архіпаст?рь, каноник, доживотн?й член вирьхнєї комор?, главн?й радник по Пудкарпатю, и др. Юлій Марина, каноник, міністерськ?й радник, трафили у в?сш?й державн?й апарат. Сопротив хустьскуй маріонетнуй державі єпархія стояла за воз'єдинення вшитк?х обцин из материнськов державов и в сьом духови наставляла вірникув. Єпископ Стойка не дожив³⁷ до прихода нової бировани. Никаючи на небізувн?й воєнн?й час сята столиця не йменовала нового єпископа, ай повірила гайдудорогського єпископа Мікловша Дудаша провізорно справовати мукачовську єпархію. За три дні до того, як совітські єдиниці перейшли Татарськ?м перелазом через Карпатськ?й хр?бет, Мікловш Дудаш ведно из кошицьк?м рімо-католицьк?м єпископом Степаном Мадарасом именовали и вусятили на помучного єпископа Теодора Ромжу, ведучого мукачовської єпархії, котрому изгодя судило ся вмерти смиртєв мученика.

За курт?й час автономії малярська волода не зробила ниякі крок? против православії, жеб? не зачинати борьбу на мног?х фронтах. Ведно з т?м много зробила про духовн?й уровень русинства, культурн?й розвуй. Намістн?й комісарь Мікловш Козма восени 1940-го года подав проєкт створиня Пудкарпатського Общества Наук, котр?й ся такой и зреалізовав у януарі слідучого рока. В отваряючум слові Мікловш Козма надголосив, же уд нового общества чекают не пуддержку минутн?х політичн?х завданок, ай службу на хосен культурі русинського народа. Общество мало секції: научну, умільську и народописну, а также русинського яз?ка и літератур?. Меже членами общества видиме Александра Бонкала, Тібора ?еревича, Антонія Годинку, Івана Гарайду, Ёвжефа Ілійша, Іштвана Кнежу, Яноша Меліха, Дюлу Ортутая

---

³⁷ Умер 1943-го года.

(вшиткі всеучилищні професор?), а также измеже представителов умілства Федора Манайла, Ёсифа Бокшая, Андрія Коцку, Адалберта Ерделія, малярюв, Степана Гладоника, хормайстра при єпископській канцеларни, вадь ипен Дезідера Задора, композітора и зберателя народн?х співанок, спозначного представителя школ? Бартовка-Кодаля. На предсідника вубрали Антонія Годинку, нестора пудкарпатської історіо?рафії, пензіованого всеучилищного професора, пудпредсідником ся став Іреней Кондратович, пост предсідника-єднателя заяв Іван Гарайда. Судьба Івана Гарайд? и ёго робота в Обществі сама собов поучна. Уродив ся 1905-го года у Зарічові жуп? Ун?. Отиць му, дїректор школ? пуд час прихода Чехув — як туйкі ёго коле?? педа?о?? и урядник? — не склав повинну присягу. Фамілія перетягла ся до Сийкешфегирвару, туй Іван 1924-го года исклав матур?, и поступив на правницьк?й факультет всеучилища Пийтера Пазманя, пиля того ре?улярно слухав и лекції спозначного славїста Яноша Мелїха. По з?сканю правницької діплом? на рекомендацію Антонія Годинк? дустає стіпендію на філозофськѹм факультеті всеучилища Ержийбет у Пийчу (як знаєме, сесе евакуована из Братїслав? именована в?сша школа!). 1930-го года видиме го у Кракові, де на стіпендії польського правительства (зась из рекомендацієв Годинк? з?скануй) изглядує історію малярсько-польськ?х удносин. Рунобіжно из т?м продовжує пост?радуальні студії. 1934-го года дустає ступень ма?їстра історії, а уд 1935-го преподає на краковськѹм всеучилищу малярськ?й яз?к. Учасит у роботі общества польсько-малярського приятельства, робит товмачиня из польського яз?ка на малярськ?й и з малярського на польськ?й, інтензивно складує малярсько-польськ?й словник. 1939-го года при німицькѹй окупації зуостає інтернован?й, и лем на засяг малярського правительства пустили го на слободу на яри 1940-го года. Вернув ся на вутцюзнину и активно ймив ся до работ? в Пудкарпатськѹм Обществі Наук. У новембрі 1944-го года совїтські окупаційні уряд? заперли го и замучили на смирть.

Пудкарпатське Общество Наук, щі лем родившое ся, як можеме відіти, повивали герішні акушер?. Карпатська Неділя (котра мала пуднаслов 'новинка мадярсько-русинського приятельства') дала на знамость и тото намірня общества, же в яз?ковуй периці не ладят ся операти ни на руськ?й, ни на українськ?й стрем, ай будут публіковати свої робот? на основі русинської народної бисід?. Юлій Марина у своїх памятках пише, накулько важн?м б?ло діпломатичное вединя Мікловша Козм?, пиля котрого помал? русинські політик? русофіл? дуставали менш?й простур в общественум животі. Но никаючи на то, же при кол?сці русинської культур? стояв и руськ?й стрем, вшитко робили природно, без надмірности, острі никаня заглажуючи. Характерно, же коли ся 1941-го года появила ?раматика Юлія Марин?, што зайграла серьезну роль у літературнум и політичнум животі того періода, у нюй щі мож б?ло відіти доста знакув ?раматик? великоруської, айбо зато лем могла б?ти оцінена як значущ?й ступляй ид русинськуй народнуй бисіді.

Сяк и печатали ся дале чет?ри едіції Пудкарпатського Общества Наук. У Літературно-Науковуй Бібліотеці по русинськ? и по мадярськ? вуйшло булше ги сорок публікацій. Ид сую едіції приналежав и часопис Зоря-Најnal и двот?жденник Літературна Неділя. В едіції Народна Бібліотека увіділи світло світа булше ги тридцять книжочок красного писемства, а в Діточуй Бібліотеці — 12 книжочок. Общество вудавало часопис Руська Молодеж, што в ліпші час? розходив ся накладом 8 000 удбиткув, и Сільсько-Господарськ?й Календарь, котр?й мав 10 000 читателюв. За курт?й час свої робот? Пудкарпатське Общество Наук удало десятк? важн?х книг, меже нима и бібліо?рафію Пудкарпатя авторства Микол? Лелекача и Ивана Гарайд?, котра и днись майважнійшое жерело пиля вшитк?х изглядовань на русинську (вадь пудкарпатську) тематику.

Вшиткому прийшов кониць из совітськов окупацієв. Из передняками Общества поступовали так, як из а?ентами

неприятеля. За судьбу Івана Гарайда уже саме повіли скорше, а предсідника Общества, архіпастора Александра Ілницького тоже заперли и в арешті забили. Совітські монографії, учевник про всокі школ цілоє пудьятя трактовали як пудкопну роботу буржоазного націоналізма, а на тх, што ся занимали творчов работов про русинську культуру, ударили печать зрадникув. У 90-і год, прото, много што ся перемінило, у первум ряді у фаховуй науці. Появили ся книжки, монографії по малярськ, украинськ, русинськ, польськ и анлійськ за часопис Зоря-Најна, за курту, айбо плодну роботу Общества, не в посліднум ряді и за Івана Гарайду, спозначного научника того періода.

Уд октовбра 1944-го до днись

Совітське військо заяло первое поселище Пудкарпатя, Вербяж Воловицького округа, 2-го октовбра 1944-го года. 27-го октовбра доб?ли уже й Ужгород. Совітсько-чехословацьк?й договор из 8-го мая 1944-го года заосмотрёвав, же совітське військо передає цивілну управу Пудкарпатської Руси представителям чехословацького правительства у Лондоні. 28-го октовбра тот? представителі такой и прийшли до Хуста и у чолі из Франтішком Немцом попробовали восстановити чехословацькі порядк?, што б?ли до 1938-го года. Як видко из документув, убнародованых зачатком 1990-х годов, малярське об?вательство, што мусіло вуберати меже двома злами, б?ло у сьом ділі партнером чехословацьк?м властям. Меже т?м НКВД и совітське вднукашноє військо зачало заперати малярськ?х и німицьк?х мужчин. У тіни сякої колективної 'покут?' зогнані на мукачовськ?й 'кон?рес' 600 случайн?х участникув прияли вуголошиня за прилучиня Пудкарпатя ид Совітському Союзу. Бенеш у януарі 1945-го года на жаданя Ивана Туряниці, предсідника самоназавшої ся тогд? уже Закарпатської Народної Рад?, удкликав назад чехословацьк?х урядникув. 29-го юнія 1945-го года у Москві Совітськ?й Союз и Чехословакія заязали договор, по силі котрого Пудкарпатя вуокремило ся из чехословацької держав?.

Совітськ?й Союз майзачаточно державну границу по Тисі ладив б?в потягти, айбо на наліганя Союзного Контрольного Комітета так прузван?й мал?й Бере? мусів вернути Малярській Краині. По совітсько-чехословацькому договору родила ся н?нішна словацько-українська границя по лінії Ёвра-Солонці-Соломоново-Страж.

Мужське жительство уд 18 до 50 літ удволокли до ла?рув, судов?м порядком чинили е?зекуцію над грекокатолицьк?ма, рімокатолицьк?ма и реформатськ?ма духовниками, над не знавш?ма за собов вин? и зато не

евакуовавш?ма ся из удходяч?м мадярськ?м войськом учителями, урядниками и лїсарями (збруйна служба!). Не помилови провадарюв русинства, меже нима и Андрїя Бровдія, котрого 26-го мая 1946-го года засудив на смирть Закарпатськ?й областн?й народн?й суд як «наємника гортїєвськ?х фашистув, ватїканського а?ента, америцького шпіона». Е?зекуцію пуд премайв?сшов тайнов провели у новембрі 1946-го года. Місто ёго гроба и доднись непознате.

Уд 26-го новембра 1944-го года до януара 1946-го года у Пудкарпатю повстала ‘союзна республика’ из урядн?ма структурами, у чолї котрої стояв профсоюзн?й вожай 30-х годов, емі?ровавш?й до Москв? и вернувш?й ся тепирь як політичн?й комісарь при чехословацькум корпусі, Иван Туряниця. У суй державнуй утвари пановала лем комуністична ідеоло?ія, доповнена украинськ?м націоналізмом. Пиля роскулачованя и насилного образованя колгозув, пиля фізичного вуніщия духовн?х провадарюв, як русинська, так и мадярська народна ?рупа не могла мати нияку ор?анізацію, окрем комуністичної. Но и туй містні комуніст? б?ли лем люде другого сорта, валушні лем про другорядї завданк?. Совітська комуністична партія на помуч містн?м комуністам, «заражен?м буржоазнов мот?лицёв», загнала на Пудкарпатя 40 000 партійн?х товарешув из глубин бировани.

Домак иншоє положиня настало уд 1946-го года, коли Пудкарпатя де?радовало на єдну из области УССР. Маскарадні ор?ан? и ор?анізації розпустили. Партія ведно из руськ?м и украинськ?м шовінізмом у черленум шатю заказала всяк?й прояв русинства як самоб?тного етноса, а з мадярством маніпуловала як из реквізітом на палїтрі братства народув, котрого ся не мож истрясти.

1989-1991 — доба перемін

1989-го года зась дозволили грекокатолицьку цирьков. За сим події ся май попогнали. У януарі 1991-го года русинські, малярські, румунські, словацькі, німицькі и циганські національні організації пуддержали предкладеное русинськѣм обществом жаданя автономного статуса Пудкарпатю. Народнѣй референдум 1-го децембра 1991-го года сесе наміриня пудкріпив огромнов булшинов голосув обѣвательства, а жителі береговського округа вусловили ся за образования свого автономного округа. Хоть кїевськое везирьство доднись саботує оба містні рішиня, сись прояв волі вуслободив духа из фляшкѣ. Окрем тѣх дакулькох представителюв інтелигенції и душпастѣрства, што все хранили свою русинську відому, и меже запутанов совітськѣм воспитанѣм моложавов фурт булшое число усвідомлює собі завданкѣ, котрі перед нима кладе їх происход.

Зачатком 90-х шор научнѣх конференцій попроболовав бѣв доказати русинству єго украинську суть. В арѣументації навѣклѣх на совітську школу ‘офіціальнѣх’ научникув лем оживали давні леґендѣ и фалшивкѣ. Меже русинством лем ся рушила творча реконструктивна робота, и сперти єї сесе наміриня власти уже не валушноє бѣло. Русинські представителі — вуслобожаючи ся уд зачаточнѣх имглавѣх условинѣ — все бізувнїйше идут ид своим цілям. Єден из видливѣх доказув сѣму — проведенѣй в Ужгороді 1999-го года Світовѣй Конѣрес Русинув.

Кїєв днись таку позицію заяв, же признає русинство, кидь оно своима силами валушноє буде свуй язѣк и культуру привити широкѣм масам. Жебѣ удпокутовати свої давні грїхѣ, вшелияк, не ладит робити нич и дає повну волю містнѣм пудкарпатськѣм урядникам вести смертнѣй арьєрѣрднѣй буй против нового наступаючого русинського духа.

‘аздуство Пудкарпатя у совітськ’й час

Совітськ’й тоталітарн’й режім порунано скоро и легко досяг свою ‘аздуськополітичну ціль. Державні пудузятя, фабрик’ и товарні, транспорт и інфраструктуру комунікацій уже при вводі війська взяв пуд воєнн’й контроль, пак вуголосив ‘народн’м придоб’тком’. Друбн’х ремеселникув, торговцюв заставили ити у дружества, бо урвала ся слободна торговля с’ровинов и готов’м товаром.

Май чажков завданков ся вказала ‘колективна реор’анізація’ сільського ‘аздуства. Рунобіжно из розділом церькун’х и землепанськ’х біртокув (меже 1945-м и 1947-м розділили 68 500 га) приватні ‘аздуства засполёвали у колгоз’.
‘Троянськ’м конём’ колективізації б’ло из розділёванём землі поязаное створиня ‘земильн’х общин’, ‘вуробн’х ‘руп’. Перва така ор’анізовала ся у населенуй Мадярами Есени, коли 13 худобн’х селян засполили ся и так ся вчинило ядро будучого колгоза Аван’ард, пак за місяць у Росви’ові, пудгороді Мукачова, 23 ‘азд’ соєдинили ся у колектив Дімітров. Сесю ‘народну ініціативу’ у юнію 1946-го года пудхопив и областн’й партійн’й комітет. На друг’й гуд уже 630 так’х ‘земильн’х общин’ фун’овало в области (История..., 1982, бук 69.).

Айбо не муг розвуй соціалістичного ‘аздуства зоперти ся на такуй низькуй (ги една мадярська брі’ада!) перичці. Перебравши оп’т прав’х централізован’х колгозув из Украин’ 1948-го года из 27 пудняли число їх на 188, 1949-го на 478, а 1950-го колективізацію завершили. Пак зачав ся переструй колгозув на побулші, позад котрого убстало лем 294 ‘аздуства, што ся наз’вало ‘укріпиня’. Сеся тенденція держала дале и 1968-го уже б’ло ‘кріпк’х’ лем 148 колгозув и 16 державн’х ‘аздуств.

Солідн’й пром’сел на Пудкарпатю не заводили. У низиннуй части цигольні, доганові ферменталні, дереварьські цех’ засполили у трест’ и так появила ся гордость совітського пром’сла, а на верьховинах на базі доб’ваня лісу и застаріл’х

технологій продовжували застачати сировину и префабрикат соціалістичному великопромислу (дереви́й па́йз, целулозу, сірчані́й и солян́й квас итп.).

Сяка бированська радська політика лем слідом за шоровім партконресом дакус освіжала ся меншім рушанём, котрого габ сюд ледв доходили. Но у сільськум радстві добрі чувствовали каждую перемену політичних наміринь. По сталінській диктатурі на даякій час селяне дустали покуй, айбо волунтарістичні представ Хрущова за великопромислову реорганізацію сільського радства зась принесли драматичні перемін. Уд сільських забрали пасла, скресали норму землі при обістю, радствам не дозволили вумінівати ся продукцієв, так фактично ліквідовали основу самозастачаня. Селяне тисячами мусіли динь-у-динь ходити у варош на туній хліб, жеб могли вугодовати даяку худобину, што ся їм ши убстала. У глубли бировани зачали ся хлібні бунт, што привели ид падиню Хрущова и приходу нової диктатури.

Брежнєвський період принюс кабинетну радську політику, при котруй політична еліта не хотіла відіти, як появили ся и розмогали ся двуйнистое книговодство и чорное радство, а ціль свою досягали из помочов печатаня банков, надмірного вухуснованя природних богатств и содержаня при пятьміліоннум войську ши й 16 міліонув узброєних 'сокотителюв порядка'.

Се вшитко туй, на Пудкарпатю, пиля границі, ши май падало до вока, айбо люде у булшині такое обществено-радское окружия, названое изгодя 'застуй', за інерцієв приймляли як неминуті природні убстояня.

Пуд напором вонкашних и вднукашних сил 'застуй' вубухнув и принюс крах режімови и самуй бировани. Чинено удержованое радство тоже нараз искраховало. Уд 80-х літ до настаня независимої Украини інфляція мірят ся на тисячі процентув. Заведеній Украинов купоно-карбованець пиля нестабільного радства вчинив такой вшиткых міліонарями, докуль пензіст поубставали из парустотсячнума доходками.

Независима українська валюта, гривня, введена була із такою передумовою, що дефіцит уже перейшов через майбутню точку, або впавший удвоєно на 163 % курс (до долара) за інше свідчить.

Гамішній звичай приховати ключові вказувачі дефіциту видно на першій глибині ока. Статистики говорять за 10-15% безробіття, коли воно приближається до 70%. Це все не є однозначною і порозумителною інформацією за річну інфляцію. У лютому 1999-го року передбачена оцінка за попередній рік була 20%, що вказувало на прискорення інфляції.

Врештеш, одне діло зроблено державний курс, інше ж податковий дефіцит. Оцінка польських фінансистів говорить, що 1997-го року виробництво в Україні складало 38,3% до 1989-го року. На 1998-й планували зростання 0,8% сукупного виробництва, в реальності відбувся спад 2%. Світовий банк зафіксував в Україні 1998-го року спад дефіциту на 0,4%, а на 1999-й прогнозує спад 0,6%.

Саме вжитося відноситься до 50 мільйонів об'єктивності цілої України, або ж на мадярську меншину на Подкарпаття. Лем стратегія виробництва туди своя. Жителів мадярського пасма не чекає перемирення до центральної влади, так як і давніше десятиліттями ніколи не ідентифікувалося цілком із природним своїм положенням.

Віра и культура уд года 1945

Народн?й яз?к Русинув, ёго науку у школах не дозволили нараз по окупації. Мало изгодя заказали друг?й сімбол русинської тотожности, грекокатолицьку цирьков. Щи перед т?м удволокли майактивнїйш?х сященикув и при непознат?х убстоянях пуд видом дорожної негод? забили Теодора Ромжу, послїдного ле?ітїмного єпископа. Айбо кой на пестованя культур? русинського яз?ка заперла ся возможность на десятилїтия, цирьков, дякуючи мученичеству єї членув, ор?анізаційно ся продержала онь до 80-х лїт, коли власть мусїла б?ла єї признати, часточно регабілітовати. На жаль, сопротив грекокатолицької цирьковли, у первум рядї беручи вернїня храмув, нерухла, прїорїтет має імпортована и властями силена православїя.

Про Русинув, правда, лем як Украинцов, у хрущовськ?й час настав даяк?й помягк. Се вшелїяк не держало довго. Брежнєвська адміністрація інстїнктивно противила ся всяк?м реформам и грубо засяговала против каждой проб? проявити свуй ідентїтет. Не случайно, же у далекум кутику суперцентралїзованої и твердо контролованої бировани, у Пудкарпатю, иншодумці трафили пуд ідеоло?їчну гарначку.

Уд 70-х годов по цілум Совїтськум Союзї зачала ся розмогати кампань порусчиня, нетерпимости ид національнуй и яз?ковуй окремішности, што б?ло ло?їчн?м результатом бированьськ?х змагань и бированського пониманя общества. У многонаціональнуй бировани національну специфіку представляли практично содержанї лем про чалованя заграниці фалшивї фольклорні збор?. Коли пропа?андна кампань голосила за надзв?чайну важность руського яз?ка, московськ?й центр тайн?ма наставами заохочовав міністерїї школства ‘союзн?х’ республик, жеб? у школах ши ефективнїйше учили руськ?й яз?к, удсуваючи у позадину материнськ?й яз?к. Як ся изгодя прояснило, сесе сам руськ?й народ и руську культуру поклато у тра?їчноє положиня.

В Україні помножили ся гонитв? и розудкрытя ‘українського буржоазного націоналізма’, а в инш?х республіках инш?х ‘буржоазн?х націоналізмів’, на ‘винн?х’ де на отворен?х, де на заперт?х розборах падала ‘примірно’ тверда кара. ‘Антинаціоналістична’ кампань розмогла ся навелико и найшла и на Пудкарпатю своїх нападникув и жертв. Признаня ся ид своєю народности и усвідоминя инш?х указало ся про Русинув и в період ‘гласности’ нелегк?м ділом.

Меже т?м змаганя русинськ?х двигань вуйшли и на меженародное поле. Тепирь уже не лем у Сівернуй Америці фун?овали ле?ітімні русинські ор?анізації, вадь дотогд? мовча признавані войводинські, но й офіційно замовчованое мадярське и словацьке русинство основало свої. Не без проблем — перемагаючи заруно усвідомині зашпотк? и ділетантські пудьятя — ор?анізовало ся и корінное, пудкарпатське русинство. Щи дисять літ тому не мож собі б?ло представити, жеб? б?ла возможность публично ся приголосити ид своєю народности, а 1999-го года провели в Ужгороді Світов?й Кон?рес Русинув. Фун?ує Світова Рада Русинув, Рада Русинув В?ше?радськ?х Держав, а в юлію 2000-го года створили Унію Европейськ?х Русинув (у чолі из ?абором Гатін?ером, предсідником Країнської Самоуправ? Русинської Меншин? Мадярщин?). Волода, што ся хоче інте?ровати у Европу, очевидно, же не може дале противити ся змаганям сєго народа. Ведно з т?м розкр?ли ся даякі план?, які наміряют сесю проблему ‘загладити’, заперти в інформаційн?й вакуум, котр?м и много літ переже ізолювали русинську інтелі?енцію як уд русинського народа, так и уд прояву на вонок, а каммай на сосідуєчі держав?.

Цінності вказані Русинами у прошлости, як и їх примірні доб?тк? у днишнєсти єднако замовчуют ся масмедіями, што сут держані твердо в руках. Рішиня Світового Кон?реса Русинув, приміром, появили ся лем у новинках дуже узкого окола, вадь у заграничн?х.

Чисті жерела русинського усвідоминня

Заб?чливість совітської історичної наук? просто байна. Потвердило ся тото и на Пудкарпатю, де побідна світова бирвань мусіла доганяти ‘страченое’ за четвертину століття и на полю ідеоло?ії. Росказ и настава «туй за т?сячолітис не б?ло нич» не лем у?умовала имена т?х, што не паровали ид марксо-ленінському образу світа, из про?рам школ, інститутув и всеучилищ, но и представляючі цінность їх твор? вумела из публичн?х бібліотек, из приватн?х збирёк русинської и мадярської інтелі?енції, удволоченої до ?ула?ув.

Русин?, збавені свого яз?ка, вір?, усвідоминня свої історії и кр?хкої культур?, лем через пувстоліття дустали, послідну видав, возможность довершити свою культуру, потвердити свуй національн?й ідентітет. Містное жительство, котрого уже многі покоління пруйшли через ‘полоканя копонь’, уже у многум українізованое, тепер у вшиткум ся сомніває, пудозріває тайні план? булш?х славянськ?х народув, котрі дотепирь все русинство удмітовали, и вагаючи ся стоит, ограниченое овидом сих пудозринь, а щи май ненавистёв, котру сїют містні ‘научник?’, што звивають ся у хвості сталінсько-ждановського ‘культур-метеоріта’. Сесі послідні май опасні, тадьбо, признавши факт? и правду, мусіли б? признати крах вшиткого свого живота. Не чудо пак же їх ужгородська голосна труба Карпатськ?й Голос у числі 2000/4 пушат ся у цікел розжален?х писань, де нападує на фалсіфікаторув русинської історії, на провадарюв політичного русинізма, на змаганя кодифікації яз?ка, на продаюч?х свою вутцюзнину, свою душу и тіло пудкарпатськ?х всеучилищн?х професорув, на окремих научникув прошлости и нашого часу. Адресата, врага, чий образ туй перед нами рисує, не треба довго глядати. Автор цікла, ?еор?ій Лавер из Мукачова, такой го наз?ват: Мадярська Академія Наук (кидь поникаєме на єї бюджет, сякое вуголошиня заставит нас признати Мукачово кол?сков сериднёевропейського гумора, віртуальн?м главн?м

варошом Пудкарпатя).

Не чажко собі представити, же в тот? час?, коли подобні никаня существовали у формі канонізован?х принципів політик? в околі культур?, які шанс? могла мати русинська література не лем на Пудкарпатю, но и в Мадярській Країні, вадь у піціцько толерантнійш?х Чехословачії и Войводині! Здал?й пудкарпатськ?й писатель муг собі вубрати измеже дакулькома возможностями. Єден варіант вубрав Юрій Шкробинець, котр?й у прямум см?слі слова уд мадярського образования, культур? перейшов у далек?й уд нас на т?сяч кілометрів, на полтавсько-харьковському відику сформовавш?й ся літературн?й яз?к, и вчинив ся меженародно признан?м товмачом. Володимир Фединишинець рвучи ся меже материнськ?м яз?ком и т?м, як?й уд нєго чекали, перетяг ся даяк через чажку добу. Молож?й Иван Петровцій, влюбен?й у французську літературу, став товмачом; и многі мадярські поезії пересади́в — на великоукраїнськ?й ?рунт. Лем на переломі 80-90-х загамовав ним властн?й происход, єго русинська бережська сущность, став перед т?м фактом, нияк не друбничковим, у смітя валушн?м, же уйко му, спередчасно умерл?й Федор Потушняк, котрого дотогд? чествовав лем як в?сокообразованого професора-научника, исе великанська постава ипен того спомянутого *фолклорізма!*

И сут такі, котрі історичнов долєв ар?ументують свої пересвідчиня. Меже нима и Славко Слободан (І?орь Керча), за чий товмачиня Петевфія майліпш?й українсько-русинськ?й філоло? Мадярської Країн?, непередузят?й ніредьгазськ?й ведуч?й фахман Іштван Удварій лаконично вуголосив: «Кидь буде літературн?й яз?к, та родит ся из сєї книжочк?.» Сміла предповідь. Сінтетизуюч?й яз?к, майстерське вухоснованя метрик? у многум сесе потвержують. Книжочка, прото, намного дале никат, ги лем на мікрофілоло?ію. Само вубраня вершув поета и признаня вступного слова товмача (‘Петевфій и наш поет тоже’) вказує примір середньоевропейського ведножитя, Европу на ст?ку світув.

Заслужують на позур и яз?кознательські работ? І?оря Керчі, як участника процесу кодифікації яз?ка. У статях, появляюч?х ся у мадярськ?х журналах из знатём діла и дуже історично, яз?ково-історично мотивовано опрeдiлив круг т?х говорув, на котр?х ся може базовати розвиваюч?й ся русинськ?й яз?к. Сесе говор? южного и сiверо-восточного Марамороша, У?очі, Бере?а, и южного Земплина. Природно, сякі сінтетизуючі яз?кові проб? мают и прецедент, булше того на нёго ся и операют.

Як Русин?, што роблят над розбудовлєв свого яз?ка и культур?, так и маючі сопротивн?й інтерес 'фахман?' у своїх єзуїтськ?х арьєр?ардн?х битках все май часто споминают того єдного чоловіка: *Антонія Годинку*.

Наслiдство майвеликого русинського научника удошлого столiття воистину примiр и причта. Злочином політик?, котра присвоює собі право на прошлост? и днишност? є тото, же имня ёго не споминали ани iнформативник?, приручк?,³⁸ и лем у послiднеє десятилiтtie видиме 'ренесанс' ёго имени (поз. Soós Kálmán: A Hodinka-reneszánsz előzményei Kárpátalján. In.: Tiszán innen... Intermix Kiadó. Ungvár - Budapest), поязан?й из єдн?м провінційн?м научн?м центром, украинськo-русинськов катедров в?сшої школ? у Нiредьгазі и єї ведуч?м Iштваном Удварієм.

Позадслово ид єднуї невеликуї моно?графії Годинк?, говорячуй за Русинув, непудписаное, айбо єднозначно поязаное из н?нішнов ?рупов кодифікації русинського яз?ка, точно и всвідомено формулує вшитко тото, что ся дот?кат русинського возрожиня. Кличе нас задумати ся над абсурдностєв такого «'вуслобожиня', в результаті котрого 'вуслобожен?й' має щезнути». И м? ведно из автором позадслова думаєме, же «Карпатська котлина, многонаціональн?й кон?ломерат культур, уплекан?х туй у їх столiтн?х взаїминах, сут цінностями, што не мают ся

³⁸ Чехословацького и совiтського часу; статя за А. Годинку є, примiром, в енциклопедії Révai Nagy Lexikona, X. köt., Вр., 1914.

стратити у новуй Европі.» Аж б? Годинка н?ні жив?й б?в, ачий, и вун б? так повів. На таку думку єднозначно наводят ёго твор?. И сесе ёго удказаня добрі розуміє, добрі чувстует пудкарпатська русинська інтелі?енція, спрагла за чист?ма жерелами. Не лем філоло??, што складуют-ріхтуют ?раматик?, школні приручк?, словник?, но и тот?, што змагают ся творити красное писемство, меже котр?ма находиме и Сочку-Боржавина, зачавшого свуй путь поета щи при Годинці, а пак на довгі десятиліття зац?тканого, и тепирь дозріваюч?х авторув молодой ?енерації — што тоже вадь довг?й час мовчали, вадь лем диять літ тому зачудовано спознали свуй яз?к и культуру. Їх велика туга — жити у людськун світі, у возроженуй серидной Европі. Їх завданка такой-такой над людські сил?: пробудити народ, золляти світ ідей весн? народув из поезієв нашого часу! Кидь ся їм сесе удаст, заповнит ся духовн?й храм, воздвигнут?й Годинком и ёго єднодумцями.

Література

Годинка Антоній: Утцюзна, газдуство и прошлость южнокарпатськ?хъ русинувъ. Budapest, 1923. Переуданя приготовив, позадслово написав Іштван Удварі. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, Nyíregyháza, 2000.

Закарпатський музей народної архітектури та побуту. Видавництво Карпати, Ужгород, 1986.

История городов и сёл Украинской ССР. Киев, 1982.

Копчак В. П. — Копчак С. И.: Население Закарпатья за 100 лет. 1870-1970. Вища Школа, Львов, 1977.

Удварі Іштван: Образчик? из історії пудкарпатськ?х Русинув. XVIII. столітіє. Ужгород, Удавательство В. Падяка, 2000.

Удварі Іштван: Русинські жерела урбарської реформ? Марії Теризії. Kiadja a Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza, 1999.

Українські Карпати. Матеріали міжнародної конференції ‘Українські Карпати’: етнос, історія, культура (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.). Ужгород. Видавництво Карпати. 1993.

Bonkáló Sándor: A rutének (ruszinok). Franklin Társulat Kiadása. Budapest, [1940].

Botlik József: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti Felvidék és Kárpátalja XIX-XX. századi történetéhez. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 2000.

Botlik József: Hármás kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646-1997). Hatodik Síp Alapítvány - Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1997.

S. Benedek András: A megmaradás esélyei. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Budapest - Beregszász, 1996.

S. Benedek András: Kárpátalja története és kultúrtörténete. Bereményi Kiadó, Bp. 1944.

Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. MTA, Budapest 1910.

Kobály József: Kárpátaljai ruténok: Mitosz és valóság. Kárpátaljai Szemle, Ungvár 1993 aug.-szept.

Lehoczky Tivadar: A beregmezei görögszertartású lelkészségek története a XIX. század végéig. Munkács, 1944.

Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó. Budapest, 1996.

Máramaros megye. Honismereti írások a monarchia korából. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Budapest-Beregszász, 1997.

A Tisza bölcsője. Kárpátaljai honismereti és néprajzi írások a reformkortól 1945-ig. Összeállította: S. Benedek András. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Budapest, 1996.

Udvari István: A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészségeinek 1792. Évi katalógusa. Nyíregyháza, 1994. (Bendász Iatvánnal.)

Udvari István: Ruszin (kárpátukrán hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.

Udvari István: Tallózások ukrán, ruszin és szlovák könyvek körében. Nyíregyháza, 1995.

Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. Összeállította: S. Benedek András. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, Beregszász-Budapest, 1998.

Zorja - Hajnal. A Kárpátaljai Tudományos Társaság (1941-1944). Szerk.: Csatóry György. Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó. Beregszász - Budapest, 1955.

Zselicky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920-1945. Napvilág Kiadó, Budapest 1998.

Содержаня

Спередслово.....	2
Історична Руська Крайня и Русинія днись.....	6
Історія етно?енеза Русинув: уд романтик? до позитівізма.....	9
Ид новому сінтезу.....	23
Русинські столітя.....	27
Сімбол русинської общности — грекокатолицька цирьков....	44
Основ? русинського образования и культур?	
а) зачатк?.....	49
б) просвітенство и доба возрожиня.....	50
в) русофілство другої половк? ХІХ. столітя.....	54
г) чиста к?рница народної культур?.....	58
Пудкарпатя и доля русинського народа уд 1918-го года.....	72
Політичн?й розвуй Пудкарпатської Руси за первої чехословацької республик?.....	75
?аздуство Пудкарпатя меже 1918-м и 1938-м годами.....	78
Віра и культура у Пудкарпатській Руси у межевоенн?й час..	81
Політичн?й розвуй Пудкарпатя за год? 1938-1944.....	87
Віра и культура в добі возъедининя.....	93
Уд октовбра 1944-го до днись.....	97
1989-1991 — доба перемін.....	99
?аздуство Пудкарпатя у совітськ?й час.....	100
Віра и культура уд года 1945.....	103
Чисті жерела русинського усвідоминя.....	105
Література.....	109

Словничок

Алаші =строительн?е леса	государства
Ардял =Семиградье, Трансильвания	Вуортовати =в?корчевать
Бабона =суеверие	Вуслугба =отставка
Бажен?й =вожделенный; заветн?й	Вуставиня =в?ставка
Бана =сожаление	Вуязати собі (туй) =оговорить в контракте
Банкова =банкнота	Габа =волна
Байн?й =мифический; сказочн?й	Гамішн?й =лукав?й
Бая =миф, предание, сказ, легенда	Гамора =плавильня
Безвідомый =несознательный	Ганя =предположение
Бескід? =скалист?е гор?	Гарначка =ст?чка; (сленг) разборка;
Би?арь =палка	Гарц =борьба
Бировань =империя	Гаюв (уст) =корабль
Бированьск?й =имперский	Гвара =слух
Бирув =сельский староста	Герешный =отличный; превосходный;
Бізовати (туй) =возложить	великолепный
Бізовно =наверняка	Ги =как
Біреш =батрак	Гикой =как-будто
Бірток =феодалное владение	Гір =слух, слава, известность
Бронька =небольшое укрепление	Глота =толпа
Будушловати (туй) =скр?ваться	Гожиня (туй) =покровительство
Бывалище =место жительства; обиталище	Голосник =глашатай; рупор;
Быток =положение, состояние, б?тие	Гонитва (туй) =преследование
Вайда =воевода; староста	?айз =технический спирт
Валушн?й =подходящий, толков?й,	?алірь =ворот, воротник
состоятельн?й	?арадіча =ступенька
Варош =(небольшой) город	?еренда =брус, балка
Вднукашн?й =внутренний	Данєв?й =налогов?й
Великаш =боярин, старший дворянин	Дань =налог
Великопромьсел =индустрия	Дик =дикий кабан
Велс =Уэльс	Дітська школка =детский сад
Вербункош =жанр народной песни,	Доконечность =необходимость
рекрутская песня	Домак =совершенно
Ветешніючий =ветшающий	Допровуд =свита
Ведножитя =сосуществование	Доходок =доход
Відома =сознание	Драбант =охранник, гайдук
Відик =местность, округ, территория	Дружество =кооператив
Вовтовати =проголосовать	Ексцеловати =блистать, выделяться
Водоимань =водоём	Ентітет =совокупность свойств
Возиво =груз	Єднатель =поверенн?й в делах;
Волода =правление, правительство	исполнительн?й секретарь
Вонкашн?й =внешний	Живоб?ть =существование; в?живание;
Всеучилище =университет	Жилярь =малоземельн?й или безземельн?й
Всокотити =сохранить	крестьянин
Вубухнути =взорваться	Жирина =откорм на буков?х орешках,
Вугранен?й =из?сканн?й	жєлудях
Вужераня =эксплуатация	Заб?чливість =заб?вчивость
Вуказати з держав? =в?слать из	Загнати =послать

Загуря =местность за горами	Ловиць =охотник
Заказати (<i>туй</i>) =запретить	Лов? =охота
Закорчіл?й =заросший кустарником	Ляця =планка, рейка, штакета
Замана =очарование	Майстров?й =искусственн?й
Засічна крайня (<i>ист</i>) =пограничная зона	Марга =скот
Застачати =обеспечивать	Мелдунок =рапорт
Засяг (<i>туй</i>) =вмешательство	Мерьковати (<i>туй</i>) =обратить внимание, следовать
Захоломшуюч?й =потрясающий, ошеломляющий	Метати =бросать
Зачим =поскольку	Мінта =узор, образец, шаблон
Зашпотка =препятствие	Можность =состоятельность
Збор (<i>туй</i>) =ансамбль	Мочарь <i>ж</i> =болото
Збруйниця =арсенал	Набуй =заряд
Звур (<i>туй</i>) =распадок, узкая долина	Навшивляти =посещать
Здружнтя =объединение	Нагуря =взгорье; горная гряда, массив;
Здубный =удобн?й, подходящий	Над?х (<i>туй</i>) =оттенок, налёт
Зеленина =овощи; столовая зелень;	Налатати =насобирать, накопить
Именователь =знаменатель	Наникати ся =насмотреться
Ипен =именно, как раз	Напур (<i>туй</i>) =давление
Исперечити (<i>туй</i>) =оспорить	Наснова (<i>туй</i>) =предложение
Исл?знути ся =пропасть	Настава =инструкция
Казатель =проповедник	Наставиня =настроенность
Капча (<i>туй</i>) =связь	Начиня =орудие
Катуньськ?й =военн?й, солдатский	Неволя (<i>туй</i>) =неудовольствие
Квас =кислота	Незбавость =халатность
Кмить =крестьянин	Нездубный =неудобн?й, неподходящий
Книговодство =бухгалтерия	Немешськ?й =дворянский
Комісн?й =официальн?й, казённ?й	Ненавдяченость =неудовольствие
Комора (<i>туй</i>) =казна	Неприятлив?й =неприятел?й
Кондаш =свинопас	Нерухло =недвижимое имущество
Конзум =потребительский кооператив	Ноша (<i>туй</i>) =народн?й убор
Коральков?й =бисерн?й	Об?стя =подворье
Кор?то (<i>туй</i>) =русло	Окул =сфера, область
Косалув =участок под покос	Онадн?й =привлекательн?й
Кост =питание	Он? =только, аж
Крайник =начальник округа	Остова =оплот
Крайня =край; провинция; округ	Ощипок =овсяная лепёшка
Круй (<i>туй</i>) =покрой	Палірь =прораб
Крумплі =картофель	Пантликаст?й вінець =венки с лентами
Кузл? =стропила	Памутов?й =хлопчатобумажн?й
Кусточка (<i>туй</i>) =щиколотка	Парадити =украшать
К?нешн?й =чувствительн?й, щекотлив?й, болезненн?й	Паровати =подходить, сочетаться
Ладик =паром	Паця =поросёнок
Лайштрик =список	Перевуз =перевозка; (на ріці) паромная переправа;
Лаз =луг в горах, в лесу	Перека =спор
Лакутка (<i>туй</i>) =изюминка	Перелаз (<i>туй</i>) =перевал
Лачность =алчность, жадность	Перелив =оттенок
Ле?ендарій =цикл легенд, круг легенд	Перечка (<i>туй</i>) =ступенька (стремянки)
Листина =грамота	Пісник =поэт
Ллятина =сплав	Піціцьк?й =крошечн?й

Платка (<i>туй</i>) =пятно	Рукодільня =рукоделье, ручная работа;
Плаца =оплата	кустарничество;
Повала =бревенчат?й потолок	Садовина =фрукт?
Повалов?й (<i>туй</i>) =потолочн?й, на	Салаш (<i>туй</i>) =постой
перекр?тие	Самозастачаня =самообеспечение
Поган =яз?чник	Скапчан?й (<i>туй</i>) =связанн?й
Поданёвати =облагать налогом	Скукурінчити ся =съежиться, сжаться
Податк? =данн?е	Сния =мечта
Позадина =задний план	Сокотитель =хранитель
Позур =внимание	Сопур =сопротивление
Помягк =оттепель	Спак =оборотная сторона
Попиловати =поспешить	Спіняжити =реализовать (продукцию)
Поріча (<i>туй</i>) =бассейн	Спозначн?й =заметн?й
Порода =происхождение	Стрем =направление
Посановати =поберечь, пощадить	Сяга =сажень
Поскоро =преждевременно, слишком рано	Такой (<i>туй</i>) =почти
Посонячник =подсолнечник	Талпаш =пехотинец
Поспольн?й (<i>туй</i>) =заурядн?й	Тамадовати =атаковать
Поука (<i>туй</i>) =урок	Таркаст?й =пёстр?й
Появляти (<i>туй</i>) =публиковать	Телек =земельн?й надел
Предпушен?й =предварительн?й	Телеков?й кмить =хозяин с полн?м
Преймінн?й =преимущественн?й	наделом
Препинати <i>што</i> = мешать, препятствовать	Тен?ериця =кукуруза
<i>чому</i>	Теренов?й (<i>туй</i>) =под откр?т?м небом
Придоб?ток =достояние	Тирьх =груз
Придодай =вклад	Товарня =производство, предприятие
Приказовач =рассказчик	Товмачиня =перевод
Припорука =поручение	Токма =торг, сделка
Приручка =пособие, справочник	Торговичн?й =ярмарочн?й
Приспівка =припев	Туцег =дюжина
Продовжательность =преемственность	Тютчаник =двоюродн?й брат
Прозрадити =откр?ть (тайну), в?болтать	Тякливость =сообразительность
Промірн?й =средний	Убкрятати =обойти
Пудгуря =предгорье	Убвявити =обнаружить
Пудимательство =предпринимательство	Удвандрованя =выезд; эмиграция
Пудузятник =предприниматель	Удкупно =в?куп
Пудузятя =предприятие	Укырлёвати =вытекать; брать начало
Пусланик =депутат	Унота =тоска, скука
П?скач =горлопан	Утварь =образование
Пяц =базар	Учарьство =овцеводство
Ратовати =воевать	Фалат =кусок
Ріхтованя =приготовление	Фара (<i>туй</i>) =дом попа
Робля =продукция	Фатёл (<i>туй</i>) =пелена, покров, завеса
Родак =земляк; уроженец	Фінта =трюк
Розгірило ся =пошла молва	Форшпаны (<i>ист воен</i>) =фурштат; обоз
Розмарн?й (<i>туй</i>) =причудлив?й	Фурт =всё время, постоянно
Розопря =раздор	Хосен =польза
Розудкр?тя =разоблачение	Худобность =бедность
Роспур =противоречие	Хутарь =уголья, местность
Роспурн?й =противоречив?й	Х?бити (<i>туй</i>) =отсутствовать
Руб? =изнанка	Цілов =совокупность; полнота;

читальська ~ =широкие масс? читателей;	Шіковн?й (<i>туй</i>) =ловкий, проворн?й
Ціфрованя =украшение	Шин?ла =тёс, шалёвка
Чалованя =обман; введение в заблуждение;	Шкоція =Шотландия
Чинен?й залом =искусствен?й завал	Шмок =ляпсус
Чорноє ?аздуство =теневая экономика	Шоров?й =очередной; рядовой
Шаркань =змея	Штатарія =чрезв?чайное положение
Шатя =одежда	Язіль (<i>туй</i>) =жгут
Шацованя =оценка	Ярець =ячмень